

Ole Thomsen:

HOLBERG på Folkeuniversitetet, Aarhus

2.11.16: Humanisten//9.11.16: Humoristen//16.11.16: Vismanden

Mit opus ”Pessimist og Munter. En bog om Holberg” kan forventes udgivet i 2017, forlaget Vandkunsten.

A: Først nogle sider med data om Holbergs værker og de 4 faser, hans produktion kan inddeles i; de 3 konger, han skrev under; hans universitetskarriere o.a.

Holbergs værk

Ludvig Holberg blev født 3. december 1684, og han døde 28. januar 1754. Hans forfatterskab blev til i flere faser og i forskellige genrer. Forløbet kan fremstilles sådan:

(1) En søgende, rejsende fase. Den unge teolog (attestats i 1704) debuterer med *Introduction til de fornemste Europæiske Rigers Historier* (1711+*Anhang* 1713), 900 små sider, første gang europæisk historie og nyere statsbeskrivelse fremstilles på dansk. Hvad er nyttigst for mennesker? For Holbergs tanke konkurrerer historievidenskaben og moralfilosofien om andenpladsen næst efter teologien¹. Denne fases vigtigste værk er *Introduction til Naturens- og Folke-Rettens Kundskab* (1716), på titelbladet betitlet *Ludvig Holbergs Moralske Kierne eller Introduction til etc.* Værket blev oversat til flere sprog. – Holberg begynder sit forfatterskab i genrer, der var uden tradition på dansk. Disse tre værker rummer da også sprogfejl og uklare konstruktioner, og de stilistiske kvaliteter, man bestemt finder, er ofte overtaget fra Holbergs kilder².

¹ Se henholdsvis epistel 162 og Forberedelse til *Moralske Tanker*.

² Således Diderichsen 1969: 54, med henvisning til Carl S. Petersen og Th. A. Müller (Vilh. Andersen 1934: 113 kunne have været tilføjet) og med problematisering af placeringen af Holberg som *afsluttende* en sproghistorisk fase.

(2) Den **poetiske** fase, som begyndte i 1719, da det komiske epos *Peder Paars* overrumplede ham (efter at han havde dystet med romeren Juvenals 6. satire), og som fortsatte i satirerne (1722) og (hovedparten af) komedierne³ og sluttede i 1726 med *Metamorphosis eller Forvandlinger*⁴. Uhyre meget af komedierne ligger i kim i *Peder Paars*, så dette værk er ikke det mindst forunderlige ved Den Poetiske Raptus⁵. – I 1728 udkom på latin hans såkaldte *Første Levnedsbrev*, en indtagende selvbiografi.

(3) Den **historiske** fase, som indledes med *Dannemarks og Norges Beskrivelse* (1729⁶) og desuden omfatter bl.a. *Dannemarks Riges Historie* (1732-35), som går frem til 1670, suverænt opbygget og med kulturhistoriske oversigter, *Synopsis historiae universalis* (1733), en lærebog i verdenshistorie for skole og universitet, et historiepædagogisk mesterstykke, *Bergens Beskrivelse* (1737), *Almindelig Kirke-Historie fra Christendommens første Begyndelse til Lutheri Reformation* (1738) og *Sammenlignede Helte-Historier*, fuld titel: *Adskillige store Heltes og berømmelige Mænds, sær Oriantalske og Indianske sammenlignede Historier og Bedrifter efter Plutarchi Maade* (1739). – Også som poet er Holberg aktiv i denne fase; i 1737 udkommer hans 5 bøger *Epigrammer*, hvortil han i 1743 føjer endnu en bog med sådanne poemer, og endnu en i 1749.

(4) Den **moralfilosofiske** fase, som begyndte med den utopiske roman *Niels Klim* (1741) og fortsatte i *Moralske Tanker* (1744) og de 539 *Epistler, befattende adskillige historiske, politiske, metaphysiske, moralske, philosophiske, item skiemtsomme Materier* (1748 til 1754) og de såkaldte sene komedier, bl.a. *Plutus* og *Philosophus udi egen Indbildning* (1751), to fængslende debatdramaer, og udmundede i de markant samfundskritiske *Moralske Fabler med hosføjede Forklaringer til hver Fabel* (1751; 232 numre) og hans *Remarques om Montesquieus Om Lovenes Ånd* (disse *Bemærkninger* på fransk udkom i 1753, fire måneder før Holbergs død). *Niels Klim* var før H.C. Andersens eventyr den mest udbredte bog af en danskskrivende forfatter. – I denne fjerde fase nærmer Holberg sig mere end én gang historien og biografien på ny; således udsendte han *Jødiske Historie fra Verdens Begyndelse, fortsatt til disse Tider* i 1742 og *Sammenlignede Heltinde-Historier* i 1745. Ved sin død i 1754 skrev Holberg på et historisk værk om tyrkerne (tabt).

Her ved slutningen af værklisten kan en personlig melding nok tilstedes. Hele den blok af Holbergs forfatterskab, der udgøres af de historiske & biografiske skrifter, forekom mig tungt tilgængelig, indtil jeg gennem en ret tilfældig bladren erfarede, at der til netop

³ Disse 26 komedier er nærmere beskrevet på s. xxxx i afsnittet ”Enheden”. I september 1722 åbnedes teatret i Lille Grønnegade (nu Ny Adelgade) med Molières *Gnieren*, som lørdag den 26.9. blev efterfulgt af Holbergs *Den Politiske Kandestøber*. Teatret lukkede 25.2.1727 (bankerot). Nyt forsøg i 1728 (slut, da så meget af staden [men ikke Grønnegadeteatret] brændte i oktober). – Skuepladsen åbner igen i 1747. Frederik Pillooy (1702-1755), som var en stjerne i Lille Grønnegade, overførte spilletraditionen herfra til Kongens Nytorv, hvor Eigtveds bygning blev indviet 18.12.1748 (nedrevet 1874). Fra 1770 overgik Eigtveds bygning fra staden til staten og fik navnet Den Kongelige Danske Skueplads.

⁴ Sært, at Holberg ikke bruger flertalsformen ’Metamorphóses’ ved siden af ’Forvandlinger’. Flere steder betegner han også Ovids *Forvandlinger* med entalsformen *Metamórphosis* (at denne form er ental, stod naturligvis Holberg klart, se *Holberg-Ordbog*).

⁵ Holberg selv ville næppe bruge ordet ’Raptus’ på denne måde, altså om en årrække på 8 år; en Raptus har ”ingen Bestandighed” (epistel 148). Se s. xxxx i ”Lykkelige Holberg!”.

⁶ I andenudgaven (1749) kaldet *Dannemarks og Norges geistlige og verdslige Staat*.

dem findes en vidunderlig indføring: *Om Holbergs historiske Skrifter* af Sigurd Høst (Bergen 1913, 184 små sider). Nok har Høst lærd data, ikke mindst vedrørende kilderne til hvert enkelt skrift⁷. Men det store ved ham er hans evne til at læse og hans mod til at bedømme, ikke kun forskeren, men også kunstneren Holberg. Hos mesterlæseren Sigurd Høst – Edvard Munchs ven, Henrik Ibsens interpret, de franskes formidler – rejser tanken sig i hvert et punktum. Det samme kan ikke siges om Francis Bull, hvis bog om samme emne og fra samme år er akademisk konventionel, hvilket har *sine* fortrin. Mange foretrækker Bull for Høst⁸.

Sigurd Høst viser, hvor betaget Holberg er af store personligheder, som han ofte følger derud, hvor mådehold og moral er kvittet. Dette ses ikke kun i de biografiske værker, men også i *Danmarks-historien*, hvor Holberg, ligesom i biografierne, nedtoner krige, feltslag og belejringer⁹ og investerer sin højeste kunst i portrætterne¹⁰. Forskningen efter Sigurd Høst har kastet nyt lys over adskillige aspekter af de historiske & biografiske skrifter. Men ikke over deres kunst¹¹. –

Konger er, mens Holberg skriver: Frederik den Fjerde, 1699-1730, Christian den Sjette, 1730-1746, og Frederik den Femte, 1746-1766. Enevælden ville bryde adelsvældet og fremhjelpe borgerstanden. Men alle de her nævnte enevældige konger var afhængige – i Frederik den Femtes tilfælde *helt* afhængig – af adelige rådgivere, af hvilke nogle var danske, nogle tyske.

Under Christian den Sjettes pietistiske styre skrev Holberg historiske værker; i 1730 var han blevet professor i historie. Den 21. marts 1738 udgik der en forordning med forbud mod alt komediespil i kongens riger og lande¹². Kort efter Frederik den Femtes tronbestigelse åbnedes teatret på Kongens Nytorv (1748). Holberg var dramaturg, og efter et par sæsoners forløb leverede han også komedier, seks i alt.

Holberg og universitetet

Holbergs **universitetskarriere**: designeret professor (ulønnet) fra 1714; fra 18.12.1717 (efter kongens løfte) professor i metafysik; fra 11.5.1720 veltalenhedsprofessor, *professor eloquentiæ*, dvs. professor i latinsk filologi, også kaldet *professor Terentianus*, Terents professoren; fra 1730 professor i historie, med geografi. Fra 1737 til 1751 var den

⁷ Høst 1913: 159-164, gedigent, kritisk vedr. kilder til *Helte-Historier*.

⁸ Se hos Sejersted 2014: 12.

⁹ Om betydningen af dette se nærmere om et øjeblik (i næste afsnit).

¹⁰ Om portrætkunst og romantik i komediedigterens *Danmarks-historie* mesterligt Vilh. Andersen 1934: 109-116.

¹¹ Ypperligt Vilh. Andersen 1934: 121-125, her 121f. om *Helte-Historier*: ”Om den moralske Idé i disse fjerne og fremmede Livsbilleder, Fremhævelsen af den frie menneskelige Storhed uden Hensyn til Tid og Sted og det borgerlige Samfunds Love, taler tilsyneladende Valget af Heltene, der næsten alle er Hersker- og Erobrer-Naturer.” ”[...] pragtfulde Rovdyr [...]”

¹² Nystrøm 1918: 212.

forretningsdygtige mand universitetets kvæstor: rentemester eller regnskabsfører, hvad der indebar, at han var fritaget for at forelæse.

Undervisende professor var han således fra 1717 til 1737. Hvordan var så underviser Holberg? Ja, i maj 1719 udbrød der regulært oprør blandt studenterne under hans og kollega Horrebows eksaminationer; og sagen kom for konsistorium¹³. Th. A. Müller finder det ”ret sandsynligt, at der bag det for Holbergs Vedkommende [men ikke for Horrebows?] ligger Uvilje over manglende Undervisning og Eksamination.” I foråret ’19 var det endnu metafysik, Holberg havde på tapetet.

Som hovedkilde til ”Holberg som underviser” har student Lützens’ brev om tilstandene i efteråret 1720 været anvendt¹⁴. Som nævnt i prologen ovenfor, mener jeg, at brevet bliver galt fortolket. Da det ikke er en ringe sag, om Holberg var eller ikke var en fiasko på det ene af sin professions hovedfelter, undervisningen, må dokumenterne fuldeligt frem. Th. A. Müller skriver:

Fra Oktober 1720, det første Aar da Holberg holdt Forelæsninger over latinsk Litteratur, har vi bevaret et Brev, som en af Holbergs Studenter, Frans Lützens, sender til Holbergs Forgænger som Latinprofessor, den beundrede Søren Lintrup [i sin tid Holbergs rektor i Bergen, nu netop udnævnt til biskop i Viborg]. **Han beklager sig deri i høje Toner over Holbergs Undervisning.** Auditoriet, skriver han, der før var et straalende Athenæum, er nu blevet et skummelt Gymnasium, hvor ”Tacitus” (tavs) hersker. Den nye Professor byder kun sine Tilhørere ”en raa og ufordøjet Masse” eller Ting, der strutter af Bibelsteder og Spidsfindigheder. ”Vi kan overhovedet ikke lære noget her; vi kan kun i kær Erindring genopfriske de svundne Tiders Goder og Lykke, da vi af din lærde Mund kunde øse saa mange og saa dybe Orakelsvar, som vor saakaldte Veltalenhedsprofessor, Hr. Holberg, aldrig vil kunne meddele os – denne udmærkede Efterfølger efter vor tidligere Cicero [alias Lintrup], som vilde gøre os den største Tjeneste, hvis han tav stille i Stedet for at tale slet.” Lützens var noget eksalteret, men Brevet siger dog en hel Del.

Ja, hvad siger det? Unge Lützens søger i sit prægtigt florumvundne brev støtte fra biskop Lintrup, idet han til næste år ønsker at henlægge sine studier til et udenlandsk universitet (dette formål har farvet brevet!). Her er en oversættelse af det relevante parti af denne bønsskrivelse, som begrundes, hvorfor den skrivende længes tilbage til ”en tilstand, der var gunstigere for mine Muser”:

Thi hvorhen jeg end vender mig nu, er det overalt vort Akademis uheldsvangre skæbne, der står mig for øje, vort Akademi, som ved Dem mistede et vældigt lys, ved hvilket det før overstrålede de udenlandske. Nu synker det, ved en jammerlig metamorfose, fra at have været et lysende og velbesøgt¹⁵

¹³ Müller 1943: 248f., 344-48.

¹⁴ ”Et Brev fra Frederik [således, ikke Frans, hos Bruun] Lützens til S. Lintrup. Meddelt af Chr. Bruun” *Danske Samlinger* III (1867-68) 275-77. Bruun noterer: ”Dette Brev har en særegen Interesse ikke blot paa Grund af det Bidrag det giver til en Characteristik af Kjøbenhavns Universitet 1720, men ogsaa ved den Maade, hvorpaa Holberg omtales. Frederik Lützens var efter Nyerups Forfatterlexicon født 1700, han blev Informator hos Fredrik [sic] V som Kronprinds, blev melancholsk og døde i en ung Alder.”

¹⁵ Se s. xxx om promotionsprogrammets omtale af problemet med de få kandidater.

Athenæum ned til et skummelt gymnasium og en pythagoræisk [autoritetstro¹⁶] skole, hvor der ikke mere er nogen navnkundig Lintrup, hvor hine inderligt savnede forelæsninger, de historisk-litterære og andre af samme valør, er forstummet – med ét ord: hvor kun Den Tavsse (Tacitus) hersker, eller hvor, hvis det dog ved et tilfælde times os at høre et eller andet, dette ubestemmelige ikke hæver sig over en rå og ufordøjet klump begyndergrunde, eller også svulmer det af lutter skriftsteder, der uden indre nødvendighed hobes oven på hinanden¹⁷, eller det emmer af banale, ekstempererede sofisterier; i den grad kan vi ikke lære noget her, ikke andet end dette: i taknemmelig erindring at genopleve forne tiders gaver og lykke, da det var os muligt at inddrikke så mange og så dybe orakelsvar af Deres højlærde mund, så **dybe, som de aldrig vil kunne meddeles os af vor "veltalenhedsprofessor" hr. Holberg, denne vor savnede Ciceros [Lintrups] så fortræffelige efterfølger, som ville gøre os den største tjeneste, hvis han, i stedet for at tale slet, tav.** Derfor vil jeg, led og ked som jeg er af vort Akademi, som slet ikke er dette navn værdigt, til næste år, om Gud vil, styre mod udenlandske Muser [...].

Passagen omhandler, bortset fra det markerede, ikke Holberg specielt, men Københavns Universitet i almindelighed (se bl.a. "hvorhen jeg end vender mig", "overalt", "Den Tavsse hersker", "led og ked af vort Akademi"). Det kan her nævnes, at universitetets historikere, også uden inddragelse af Lützens, betragter 1700-tallets to første tiår som en stagnationsperiode, med begyndende genrejsning i 1730'erne¹⁸.

Den her foreslåede læsning af brevet indebærer, at vi ikke har nogen videre ret til at kalde Holberg en udygtig pædagog (i alt fald ikke fra 1720 og frem). Lützens' klage over hans "slette tale" ville Holberg, der ofte skriver imod retorisk effektjageri, nok tage ret let på¹⁹. – Hvad angår Holbergs indsats som historiepædagog, for en undervisning i skole og på universitet med "meer Materie [brugbart stof] end Tall og Navne", idet årstal, navnestof, krige og bibelhistorie nedtones, er hans *Synopsis historiae universalis* (1733) et sympatisk vidnesbyrd²⁰. Pædagogen tænker i samfundsrelevans ("fornödne ting") og er samtidig tro mod tendenser i den såkaldte filosofiske historieskrivning (herom nedenfor i kapitel 4). *Synopsis* kom i flere udgaver, blev bearbejdet og oversat til tysk, engelsk, hollandsk og russisk.

Om Holbergs forhold til universitetet, lærdommen og de lærde skriver en kender²¹:

Det er vel uundgåeligt at flere af professorerne har set med skepsis og uvilje på den nye kollega som allerede før sin tiltræden offentligt havde udtalt sin despekt for traditionelle grundlæggende universitetsfag²², og som nu – **under et snart gennemskuet pseudonym** [Hans Mikkelsen] – var

¹⁶ Se fx Holberg i epistel 515.

¹⁷ En sådan "gudelig" undervisning med endeløse *citationes Biblicæ* skulle vi altså tiltro Holberg!

¹⁸ Se *Københavns Universitet 1479-1979* bind 1 s. 289-301 (Ditlev Tamm).

¹⁹ Se bl.a. s. xxx om Rhetorica. Ang. Holbergs latin og specielt Grams bedømmelse deraf se Ejnar Thomsen 1954: 61, 76f.

²⁰ Se *Københavns Universitet 1479-1979* bd. 10 s. 333-344 (Harald Ilsø) og Skovgaard-Petersen 2014.

²¹ Eegholm-Pedersen 1979: 18, 20.

²² I fortalen til *Natur- og Folkeretten* (1716) opstilles denne rangstige for videnskaberne: teologi (dens førerstilling nævnes i sidste øjeblik), moralfilosofi, medicin, máthesis (dvs. matematik, mekanik, astronomi, optik o.a.), historie (men, betoner Holberg, husk nu den moderne historie!). Til sidst filologi (faren for pedanteri nævnes); metafysik omtales kun henkastet. Interessant om disse gradueringer Bull 1913: 125f. og Alf Henriques i indledningen til *Baccalaureatprogram og Rektortale* (1961).

begyndt på en højst uprofessoral produktion der også indeholdt adskillig **satire og kritik over universitetsforhold**²³. [...]

Men alt dette ses ikke at have hindret eller skadet Holberg i hans videre avancement. [...]

Holberg har **ved midten af 1730erne indtaget en anerkendt og grundfæstet position**, og overtager da med kvæstorstillingen i 1737 den centrale post i hele universitetsadministrationen.

At pseudonymet Hans Mikkelsen ”snart” blev gennemskuet, er den fremherskende anskuelse. Men jeg mener, at sagens akter tyder på, at i det mindste den universitære og politiske inderkreds fra allerførste færd var på det rene med, at manden bag *Peder Paars* var professor Holberg, hvis værk Frederik Rostgaard med bistand fra Hans Gram så indklagede for den enevældige konge. Dette punkt – altså om pseudonymet virkede eller ej – vil vise sig at have vidtrækkende følger for, hvordan man må opfatte Holbergs forhold i 1719-20, dvs. i just den livsfase, da han blev digter. Jeg argumenterer for min opfattelse af hele denne sag nedenfor i afsnittet ”Kådhed i blodet”. Universitet, kongemagt og kirke blev set som tæt sammenhørende; så satire over universitetsforhold er ensbetydende med hån af selve statsmagten. Dette skal med som bagtæppe, når den såkaldte *Paars*-affære tolkes.

Rigtig tilpas kom Holberg aldrig til at føle sig på universitetet, heller ikke fremme i 1730’erne²⁴. Hvordan skulle det også gå for sig? Han var jo satiriker, dvs. en født fordrejer, en forulemper af alt knæsat; og sådan så hans omgivelser også på ham²⁵. Holberg vred og vendte sig under ceremonier²⁶. Langsomhed var ham en pine.

Satirikerens holdning til universitetets livsfjerne Gravitet har han blotlagt i 1. satire, 445-480. At den ”lidt satyriske” indstilling til universitet og kirke er risikabel, forties ikke (”Søg Kirker, Skoler ei imod dig at bevæbne”). Også et vidnesbyrd af en helt anden art er sigende: I 1737 nedskrev Holbergs berømte kollega Hans Gram sin mening om Holbergs historiske værker. Først roser Gram stilen som betegnende et stort fremskridt i forhold til den uelegante, kaotiske krønikestil hos Arild Huitfeldt (1546-1609). Men hør så, hvad Gram, med fokus på Holbergs *Danmarks historie* (1732-35), har at indvende²⁷:

Idet Historien afgrænses over for komedie og satire og over for snagende, proletarisk letbenethed²⁸, anfører Gram følgende fem anker mod Holberg som historiker, ja, som sandhedssøgende videnskabsmand:

²³ Se *Peder Paars* 1. bog, 3. sang: disputationen.

²⁴ Holberg var rektor 1735-36. Ikke nogen stor udmærkelse; hvervet gik på omgang mellem fakulteternes få professorer.

²⁵ Se s. xxxi i afsnittet ”Kådhed i blodet”.

²⁶ Epistel 490: ”En særdeles Delicatesse [overfølsomhed], som mig er medfødt [...]” Epistelens minusord er ”Fylde-Kalk”!

²⁷ Om dette kostelige dokument se Ellen Jørgensen 1924, som oversætter det hele [men *anecdota* betyder i denne sammenhæng ikke ’anekdoter’]. Jeg har sammendraget/nyoversat de fem punkter. – Holberg har sikkert aldrig set disse ark.

²⁸ Om dette har Gram talt i en parallel passage i den rosende optakt: ”Frederik III’s historie har han forklaret på en måde, som måske ingen anden af vore landsmænd ville have turdet, ved at fremdrage så mange uudgivne ting (*anecdota*) og indføje så mange hemmelige efterretninger fra håndskrevne kilder.” Denne dristige og banebrydende indsats anfører Gram som noget positivt, hvorefter han i den kritiserende del, som perfekt dialektiker, vender vrangen ud på den: frivoliteter, sladder.

(1) Den alt for rappe og raske sammenskrivning og de deraf følgende fejl: udeladelser, flygtigheder, fjollet boren i perifere emner og aldeles endeløse gentagelser, ”for nu at forbigå de ikke få tilfælde af hjernesvind i hans domme” (*ut taceam haud raras in iudicando allucinationes*). (2) Holbergs selvpromoverende hetz mod sin forgænger Arild Huitfeldt. (3) ”Hans dristighed i vurdering og gisning, hvor han også hyppigt kan gribes i at fravige sandheden.” (4) ”At han nu og da hengiver sig til komedieløjer, satiriske vitser og plebejiske kvikheder; her er han tit smagløs.” (5) ”At han jagter frivoliteter (*levicula*) under bortseen fra Historiens høje alvor (*gravitas*).”

Men det var, trods Lützens’ ord om det tavse, skumle ”gymnasium” og trods en række andre tegn på stagnation, dog et vidt favnende universitet, der blandt sine professorer talte både en Gram og en Holberg. Halvandet hundrede år senere sagde universitetet, med bl.a. Madvig som talsmand, nøjagtig det samme om Georg Brandes: flygtig, dumdristig, smagløs, etc. Men Brandes tøvede det længe med at tage ind.

I marts 1747 blev Holbergs jordegods²⁹ ophøjet til friherreskab, og Holberg blev baron. I juli samme år indviedes på ny Sorø Ridderlige Akademi, som var blevet spoleret af Svenskekrigene og nedlagt i 1665, og hvis skole havde ligget lukket hen i ti år. Denne genåbning af Akademiet – hvor faget statsvidenskab og moderne dialogiske og konsultative undervisningsformer skulle tilgodeses³⁰ – muliggjordes ved en donation af Holbergs midler. For, som han havde skrevet i 1735³¹:

[...] det, som jeg ved mine Skrifters Debit enten har erhvervet, eller ydermeere kand erhverve, agter jeg ved en nyttig Stiftelse til det Danske Sprogs videre Forfremmelse at give Publico tilbage igien.

Dette var lidt af baggrunden for Holbergs liv og livsværk.

B: Nu følger det, som i hovedsagen danner grundlaget for første forelæsning: Humanisten Holberg

I: TIDSBAGGRUND. 1700-TALLETS MENNESKEVIDENSKAB

Den skotske oplysningsfilosof David Hume sagde³²:

The science of man is the only solid foundation for the other sciences.

²⁹ Brorupgaard ved Slagelse erhvervede han i 1740, Tersløsegaard ved Sorø i 1745. Brorup var den største af de to.

³⁰ Se epistel 177. Allerede Holbergs latinske epigram 2.93 (om forskellen mellem at tale lærd og at være lærd): ”Hvem bør betragtes som lærd? Ikke den, der siger, hvad der passer ham, men den, der anfører lærde ting for dig, når du beder ham derom.” Om Sorø Akademi som pædagogisk forsøgsskole i sokratikeren Holbergs ånd jf. Glahn 1925: 18-21.

³¹ *Dannemarks Riges Historie*, SS VIII 18.

³² David Hume *A Treatise of Human Nature* (1739) introduction.

Øverst på 1700-tallets læreplan stod Menneskevidenskab. Oplyserne ville være sindets Newton'er, *Newtons of the mind*.

Renæssancen, Klassicismen og Oplysningstiden, det er de tre store perioder, Europa gennemløb fra 1500- til 1700-tallet via en mangfoldighed af forfattere. 1600-tallet var i intellektuel henseende Englands og Hollands æra, hvorimod 1700-tallet var Frankrigs. Tre af de fremmede lande, der betød mest for Holberg, var netop England og Holland, de to frihedslande, og Frankrig. Dog må man ikke undervurdere den vægt, som Tyskland, Luthers og Reformationens hjemsted, havde for ham³³.

I 1500- og 1600-tallet rasede religionskrigene. Katolikkerne kæmpede for at bevare (det vestlige) Europas enhed omkring Rom, protestanterne ville én gang for alle befri Europa for denne Antikrist, denne Babels hore. Mod de to parters blinde fanatisme mobiliserede Erasmus af Rotterdam (1469-1536) lærdom og satire. Afgørende hjulpet af den nye bogtrykkerkunst foretog Erasmus og andre humanister i 1500-tallet en begejstret, energisk formidling af Antikkens tænkere, både skeptikere, epikuræere og stoikere, men med størst gennemslagskraft stoikerne³⁴, hvis hovedværker blev oversat og kommenteret til selvhjælp for pinte nutidsmennesker. Montaigne (1533-1592) er tidstypisk: en teksttolkende tænker, inspireret af Erasmus og hans budskab om tolerance. Renæssanceskikkelsen Montaigne bliver et af Holbergs forbilleder. Holbergs respektløse inspirator Pierre Bayle (1647-1706), overtroens bekæmper, hele det etablerede Europas skræk, elskede Montaigne, som beundrede Erasmus. Så har vi da: Fra Erasmus i 1400- og 1500-tallet til Montaigne i 1500-tallet til Bayle i 1600-tallet til Holberg i 1700-tallet. Alle frygter de fanatisme, *Fanaticismus*, som Holberg siger.

1600-tallet er geniernes epoke³⁵; vi kan nævne Francis Bacon (1561-1626), John Locke (1632-1704) og Isaac Newton (1643-1727) i England, Baruch de Spinoza (1632-1677) i Holland, og fra Danmark Niels Steensen (1638-1686). 1600-tallet er også de lærde og selvbevidste kvinders epoke; lysende eksempler er Leonora Christina, som skrev heltindebiografier – de hed *Heltinders Pryd* – lang tid før Holberg, og Birgitte Thott, hvis oversættelse af Seneca (1658) Holberg refererer til i satiren ”Zille Hansdotter”. Anders Bording, hvis viser Holberg nød, skrev *Lærde Qvinders Forsvar* (1647).

I 1700-tallet falder Oplysningstiden, *le Siècle des Lumières*, Lysenes Sekel, *the Enlightenment*, *die Aufklärung*; nu bearbejdes den foregående epokes genier. Francis Bacon beskæftiger deres tanker lige så meget, som Cicero gør; og stort set alle oplysningsmænd er enige om, at Newton er det største menneske, der nogen sinde har levet. Med Alexander Pope:

³³ Vedrørende udvekslingen med Tyskland: Alle Holbergs komedier fra 1720'erne blev ret hurtigt – fra 1741 og frem – oversat til tysk, og en kort overgang var Holberg den mest spillede dramatiker på de tyske borgereatre. Herom Roos 1922.

³⁴ Den klassiske fremstilling heraf er givet af Wilhelm Dilthey i de afhandlinger, der bærer fællestitlen *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*. – Men både skeptikere og epikuræere (med epikuræernes atomteori) havde stor indflydelse også.

³⁵ Sådant så en 1700-tals-mand som Holberg også på sagen: ”[...] dette Seculum er mindre frugtbart paa lærde Mænd end de næst foregaaende [...]” Fortale til *Sammenlignede Helte-Historier* (1739), SS XI 6.

Nature and Nature's Laws lay hid in Night:
God said, *Let Newton be!* And All was Light.

Oplysningstiden bearbejder genier og opøver den sarteste, fineste næse for læsefrugter. Dette udplukkende, eklektiske, præg ved epoken gør, at den bliver broget: realistisk, relativistisk, skeptisk, tolerant og elegant.

I 1600-tallet var kun få videnskabsmænd og filosoffer fritænkere, men i 1700-tallet opstod der en hel forfatterverden af religiøse skeptikere eller ligefrem fornægtere. Der var deister (Voltaire det meste af sit liv, Montesquieu o.a.), og der var ateister, men ikke mange (Holbach, La Mettrie o.a.). Diderot gik, i alt fald med hjernen, fra deisme til ateisme. Betegnelsen 'deisme' dækker et bredt religionsfilosofisk felt. Vi kan sige: 'Deisten/fritænkeren' befinder sig mellem 'ateisten' på den ene side og 'teisten' på den anden. Deisten tror på en skabergud, som imidlertid ikke bryder ind i naturens orden ved mirakler og undere. Deisten finder det ofte umuligt at bøje sig for de kirkelige autoriteter og deres syn på Bibelen som Guds åbenbarede ord (Helligåndens diktat). Den Naturlige Religion, alias deismen, kommer derved til at stå i modsætning til Den Åbenbarede Religion.

Deismen der betvivler Den Åbenbarede Religion, det er: Athen der betvivler Jerusalem³⁶.

Hvis deisme, foruden denne tvivl på autoritet, er overbevisningen om, at fornuften i forening med betragtningen af det vidunderlige skaberværk – ”Verdens forunderlige og konstige Bygning” – er tilstrækkelige til at bevise Guds eksistens, så var Holberg deist³⁷.

II: LIDT BIOGRAFI.

HYPOCHONDRIA, NERVØS DEPRESSION, IRRITABELT TUNGSIND

Holberg var aldrende forældres barn, den sidste i en række på tolv.

Oberstløjtnant Christian Nielsen Holberg var 62, og Karen Lem 37 år gammel ved hans fødsel 3. december **1684**. Der er adskillige Holberg-gårde i Norge, som får Christians navn kan stamme fra; man gætter på Holberg i Skogn i Trøndelagen. Gårdenes navn udtales for resten med lukket o: Hólberg³⁸.

³⁶ Om den måde, hvorpå den ene oplysningstænkter efter den anden ”kæmpede sig frem til deismen via de antikke forfattere”, se Peter Gay 1966: 59-71: ”The search for paganism: From identification to identity”. Gay 1966: 72ff. skildrer den første Oplysning: ”The First Enlightenment”, med afsnittene ”Greece: From Myth to Reason”, ”The Roman Enlightenment”.

³⁷ Se ikke mindst Holbergs epistel 46.

³⁸ Francis Bull 1928: 252ff. Vilhelm Andersen 1934: 4.

Bondesønnen Christian Nielsen Holberg, som havde tjent sig op til oberstløjtnantens adelige rang, ”ikke ved sine aners, men ved sine armes kraft” (*non ex se, sed ex lacertis suis*), døde allerede 29. marts **1686**³⁹:

Jeg diede endnu min ammes bryster, da min salig fader gik bort.
Sugebam mammas nutricis, cum obierit beátus parens.

Holberg havde altså aldrig rigtig kendt ham; men endnu som gammel mand hagede han om billedet af den tapre, noble, vidt berejste, usnobbende mand med det ”christelige Hiertelav mod alle Mennesker”. Hør fra epistel 128:

Thi hvor jeg er kommen iblant Høye og Lave, iblant Officiers, Bønder og Almue, da, saa snart de have hørt, hvis Søn jeg var, have de eenstemmigen raabt: ”Ach! Er I Christian Nielsens Søn?” og derpaa have begyndt at anføre adskillige Historier [...].

Fra ham mente Holberg at have arvet sin nervøsitet, sin uudryddelige *morbus*, den sygdom, som – mærk dette – den paradokse sjælekender Ludvig forbinder med en vis karakterens renhed⁴⁰. Som fader så søn.

Holberg senior havde samlet sig en anselig formue, som imidlertid, sammen med deres rigt udstyrede hjem, var gået tabt ved Bergens brand 27.9. **1686**⁴¹:

Anno 1686 opbrændte atter den lange Gade fra Muren indtil Ny-Kirken. Samme [=Denne] Brand begyndte ved Natte-Tiider næst ved mine Forældres Huus, saa det var med stor Nød, at jeg og mine yngre Sødskende bleve reddede⁴². Alt det øvrige i Huuset indtil [inklusive] Guld, Sølv og reede Penge blev til intet.

[...] så at vore kår blev trange som tiggeres (*adeo ut ad mendicitatem omnino res redierit*). Tilbage var kun nogle bøndergårde, som min far havde købt kort før sin død, og hvis indtægter ikke rigtig rakte til at brødføde så stor en familie. Men hvad der manglede i indtægt, det blev rundet op ved nøjsomhed, en nøjsomhed så stor, at min mor godt og vel ti år senere efterlod sine seks efterlevende børn disse smågårde urørte og ubehæftede.

Dyden nøjsomhed, *frugalitas*, udfylder hullerne i indtægten. Som moder så søn.

Ved Karen Lems død blev denne tiårige, embedsadelige pøde antaget som rekrut i Det Oplandske Regiment, med titel af korporal og med kommando over ti menige. En løbebane, der dog ret snart fik ende. Drengens formyndere havde nemlig bemærket, at

³⁹ De latinske citater er fra de første sider af *Første Levnedsbrev*. – Indtil sine sidste år troede Holberg, han var født i 1685 (se epistel 476).

⁴⁰ Se *Første Levnedsbrev* s. 342: *morbus, quo laboro, pátrius mihi est*. – Om sammenhængen mellem sygdom og hæderlighed se s. xxx her nedenfor.

⁴¹ Det første citat er fra *Bergens Beskrivelse* (1737), SS IX 349. Det andet fra *Første Levnedsbrev* s. 10.

⁴² ”Yngre” må her betyde ’små’. Ingen af de 6 (3 store piger, 3 små drenge) var yngre end Ludvig. – Holbergs fødehjemskælder er endnu bevaret (i Strandgaten).

han, ”lige fra han var lille, havde været i en uimodståelig læselysts vold.” De ansvarliges omsorg for hans læselyst gjorde udslaget; men bemærk, at Holberg her i selvbiografien *ikke* siger noget om, at han skulle have været en umulius på eksercerpladsen.

Hele sit liv var han lille, spinkel og nervøs, yderst kolerisk anlagt, og ”Hoved-Pine eller Migraine haver været min bestandige Plage”⁴³. Af en samtidig får vi ”denne store Mand” beskrevet således⁴⁴:

[...] omringet af saa mange Bøger, at man næppe kunde trænge frem til ham. Hovedet havde han indsvøbt i et hvidt Klæde, og paa Bordet stod for ham en Spølkumme med Mælk og Kringler, hans daglige Frokost.

Migræne, myoser og mavekatar. – Malaria, hjemført fra Italien, led han også af⁴⁵, og som ældre døjede han med forstørret prostata; han led nemlig af vandladningsproblemer, så han måtte forlade møder i utide. Ud fra hans egne og andres beskrivelser har man desuden formodet, at han havde tuberkulose, og at han døde af kræft med metastaser til lungerne⁴⁶. Hans ven Scheibe skriver (s. 70):

Til sidst tog sygdommen grumme hårdt på ham, og navnlig på hans bryst, der under heftige og voldsomme smerter hævede sig således, at tjeneren ofte med magt måtte trykke det ned igen. Det er ikke til at undres over, at han tit viste stor utålmodighed under sådanne smerter. Han holdt sig dog for det meste oven senge indtil to eller tre dage før sin død. Da blev han nødt til at gå i seng, for ikke mere at forlade den.

Et hovedtema i Holbergs beskrivelser af sin helbredstilstand er feberen, den evige feber. I et galgenhumoristisk epigram undrer han sig over, at *Febris*, denne uudgrundelige gudinde, vælger en spirrevip som ham og går hans nabo forbi, ”udi hvis tykke og vellystige Mave den vilde have fundet langt meere Føde”:

Qvid me tam grácilem depásceris, árida Febris?

Hvorfor æder du af mig magre mand, du vindtørre Feber?

Under alle disse kuldegysninger og hedeture var Holberg tynget af hypokondri. Da dette ord vel klinger ret harmløst i vore øren, så lad os i stedet sige *hypochondria* og *Milt-Syge* med Holbergs egne ord. Det er nemlig langt fra noget harmløst, han beskriver, men

⁴³ Epistel 319. – Vedr. fysiognomi: Th. A. Müller 1918: 101 har en sammenfatning af det, som studiet af portrætterne – i forening med Holbergs mange autobiografiske udsagn – har lært ham. Müller skriver bl.a.: ”I dem alle finder vi det lange, tynde Ansigt, den store buede Næse, de køligt iagttagende Øjne, det vemodige Drag om Munden og det ejendommelige Sømmenspil mellem nervøs Skælven og opstrammet Rejsning og Selvhævdelse.”

⁴⁴ Birkedommer Chr. Ditlev Hedegaard, som refereret af sin søn, anført hos Th. A. Müller 1945: 99, 149f. Hedegaard senior opholdt sig i København 1726-1731. – Den bogsamling, der ved Holbergs død i 1754 tilgik Sorø Akademi, omfattede nu ikke *mange* bind; se s. xxxi i ”Holberg – et humanum”.

⁴⁵ Om *febris quartana* (*Første Levnedsbrev* s. 148) se Simonsen 1981: 213, en nyttig note om henholdsvis *malaria tertiana* og *malaria quartana*.

⁴⁶ Se Riiskjær 1953: 26ff. (mavekatar, *MT* II 97), 11, 58, 82ff. (sandsynligvis malaria), 61f., 81 (prostatitis), 84 (tuberkulose antages, bl.a. under henvisning til Scheibes oplysning, s. 66, s. 69f. og s. 76, om brystsyge og svindsot).

derimod ”af alle sygdomme den mest grusomme”⁴⁷. *Hypochondria* er et irritabelt tungsind⁴⁸, en nervøs depression, som specielt svækkede ham i tre måneder hver vinter. Sygdommens sæde lokaliserer han til milten eller, med de græske læger, til *to hypochóndrion*, dvs. regionen mellem brystbrusken og navlen, altså abdomen. ”Omkring mellemgulvet” og ”udi Maven og for Brystet” siger Holberg, at de skarpe og onde væsker sidder – altså betænkeligt tæt på hjertet⁴⁹.

III: HOLBERGS HJEM SOM DRENG OG SOM PROFESSOR

Holberg – som var opkaldt efter sin mors morfar, Bergens bisp (1636-1649), den sjællandske adelsmand Ludvig Munthe – tilhørte på både fædrene og mødrene side det fineste bergenske patriciat. Men ti år gammel blev han, ved sin mor Karen Lems død, helt forældreløs; og han og hans fem søskende, som alle var ældre end han, måtte ”som vilde Fugle tage hver sin Vej ibland Fremmede.” Sådan skrev hans søster Sophie mange år senere⁵⁰.

Med en enkelt afbrydelse er drengen Ludvig, sammen med sin bror Frederik⁵¹, opvokset i sin morbror Peder Lems købmandsgård. Her er historien, Holbergs egen historie, om lille Ludvigs hæventørstige satiriske digt og om hans opdrager, købmand Peder Lem:

Da jeg var vendt hjem til min fødeby [efter opholdet hos Otto Munthe, præst i Fron] og var blevet ”genindsat i mine borgerlige rettigheder” hos min retmæssige formynder, min morbror Peder Lem, blev jeg boende i hans hus, indtil sidste gang Bergen brændte, altså i 1702. Det år slap jeg fri af Bergen Almenskole og blev sendt til universitetet i København.

Denne Peder Lem var et overmåde vittigt hoved og meget lystig af sig. Hvordan han var af natur, ses af følgende historie: Jeg havde skrevet et satirisk digt og med det fået oprejsning for en uret, som en slægtning af hans kone havde begået imod mig. Fruen blev pikeret over digtet og forlangte af sin mand, at han skulle tage hævn. For nu at opfylde sin pligt som formynder kaldte han mig i enrum, og på det allerskarpeste spillede han ud med gebærder og grimasser, som bar et skumrasende sind til skue. Men da han var færdig med dette forspil, og turen kom til den egentlige prøvelse af poemet, gik hans hele kritik ud på, at jeg ikke havde filet mine jamber tilstrækkeligt, blottede som de var for rytme og metrisk regularitet. Der udbrød da en filologisk fejde, som efter en times disput endte med et lykkeligt forlig. Fredstraktaten indeholdt kun én paragraf, nemlig at jeg, når jeg for fremtiden ville skrive vers, skulle file dem bedre.

⁴⁷ Epigram 3.6, *Moralske Tanker* III 6 (”tungsindig” bruges om den miltsyge; bemærk også vendingen ”miltsyge og hysteriske Passioner”), epistel 107 (Vegelsindighed, også med henvisning til *Den Vægelsindede*), 386, 506b (svag i tre måneder hver vinter). Se også *Første Lævnedsbrev* s. 130 (jeg miltsyge person var havnet i et hus med stort set de eneste miltsyge i Paris!).

⁴⁸ Robert Burton havde i *The Anatomy of Melancholy* (1621) rubriceret hysteri som en bestemt type melankoli. Se Tjønneland 2005: 352.

⁴⁹ Om ”the Stomach” som ”the Conscience of the Body” taler Mandeville, der henlægger årsagen til hypokondriske og hysteriske lidelser til maven. Se Tjønneland 2005: 345-348, 353.

⁵⁰ Müller 1943: 32. Der var født 12 børn; ved Holbergs faders død i 1686 levede de 6.

⁵¹ Frederik blev senere sognepræst ved Nykirken i Bergen; en samtidig karakteriserer ham således: ”en jovialsk Mand, der havde et ypperligt Geni, forstod god Latin og var lykkelig i den Latinske Poesi” (citeret hos Müller 1943: 31).

Dette æresminde over den lærde og milde storkøbmand Peder Lem ærer både ham og hans myndling. Husfruen, Cathrine de Crequi de la Roche, har haft det mindre rart; hun kunne jo ikke vide sig sikker for sådan et par sammensvorne komedianter. Det fornemme hjem lå ud til Domkirkepladsen – den domkirke, ved hvilken Peders bedstefar, Ludvigs oldefar, havde været biskop, en af ”Norges patriarker”.

Holberg noterer om ”sit livs værger” (dvs. Lem og andre), at de så, at han allerede fra barnsben af ”var behersket af en uimodståelig læselyst og allerede længe havde været indviet i Musernes mysterier (*Musis initiatus*)”, og at værgerne imødekom og ildnede denne ”drift i hans natur”. Og havde det ikke været for en bestemt lærer, som på én gang mishandlede det latinske sprog og drengenes numser, som han ”dagligt besigtigede” og ”gik løs på med stok og ris”⁵²,

ville jeg have kunnet rose mig af, at jeg i hele min skoletid aldrig havde fået hug over hænderne med hverken stok eller ferle; thi alle mine andre lærere, såvel hjemme i huset som i skolen, holdt meget af mig.

Hele sit liv igennem var Holberg en behændig uafhængighedsstrateg; fx indrettede han sig først sent, selv om han relativt tidligt blev en godsrig mand, med en selvstændig husholdning i hovedstaden. Efter hjemkomsten fra de store rejser (1716) fik han i mange år sin forplejning hos andre, først hos dem, han boede til leje hos, dernæst, fra 1740, da han flyttede ind i professorresidensen på hjørnet af Store Kannikestræde og Fiolstræde⁵³, hos den kollega, han lejede stueetagen ud til. Gennem alle omskiftelser holdt Holberg boghandel i hjemmet, først i de lejede boliger, siden i professorresidensen i Kannikestræde/Fiolstræde.

”Dem, han boede til leje hos” sagde jeg lige før, som om vi ikke kendte dem. Men det gør vi. Kig ind i porten til Købmagergade 26:

Det var mens Holberg logerede ”paa Salen” i ”Sukkerbagerboden nest op til David Skolemesters Gaard” på Købmagergade, at *Peder Paars*, satirerne og de store komedier blev til; og fra dette logis averteredes disse værker i 1725 til salg⁵⁴. Holbergs værtsfolk var sukkerbager Jacob Gelskirchen og fru Cathrine, hvis hus han altid mindedes med glæde. Her solgtes brød og *Masepaner*. I sit ”gamle Studerekammer” på Købmagergade havde den så urolige mand levet ”udi fornøvelig Roelighed”. Og vi ved, at han mere end én gang sagde nej til at overtage ledige professorboliger. At roen blev fornøvelig, skyldes ikke mindst livet i David Skolemesters Gård, hvor der bl.a. huserede fem hyrekuske, hver med et spand heste, en karosse og et staldrum. Her kunne sjællandske bønders tale

⁵² Første *Levnedsbrev* s. 12.

⁵³ Hvis ”Holbergkastanien” virkelig er det selv samme træ, som stod i Holbergs gård, må den være plantet umiddelbart efter Københavns brand i 1728. Se Müller 1945 (oprindelig 1920): 77f.

⁵⁴ Müller 1943: 272-276. Konditoriet lå, hvor nu ejendommen Købmagergade 26, som i hovedtrækkene ligner Gelskirchens hus, ligger. – Se i øvrigt *Andet Levnedsbrev* s. 376. Jeg trækker lidt på 1745-oversættelsen.

og tanke frit studeres. – Man havde gerne aflagt det studerekammer, der var hjemsted for Den Poetiske Raptus, en visit. Men det meste af sukkerbagerens hus forsvandt ved den store brand i oktober 1728. En mindeplade kan ses i porten til Købmagergade 26.

Jo, Holberg fik gennem mange år sin forplejning hos andre. Men begå nu ikke den fejl at tro, at hans livsførelse var sølle! Nok gælder det, at skæbnen over en bank har været hård ved de fysiske spor af Holbergs liv både i Norge og her; og nok er der, så vidt vides, ikke bevaret bohaver fra professorresidensen⁵⁵, som i lighed med universitetet, Frue Kirke og hele det omgivende latinerkvarter blev ødelagt ved englændernes terrorbombardement i 1807. Men takket være de bevarede synsforretninger fra 1735 – som sågar registrerer pumpen i gården, dasserne i baghuset samt det tilstødende hønsehus – plus en brandforsikringspolice fra 1749 plus auktionsdokumenterne fra 1754 plus Holbergs egen kostelige epistel 151 ved vi en del om hele herligheden, herunder den sølvtøjselskende professors *interior design* af sin bolig ”udi Cannikestrædet” eller ”*Via Canoniorum*” (som han med spøgefuld lærdom døber gaden).

Professorresidensen var kun 7-8 år gammel ved Holbergs indflytning i 1740. Man havde nemlig måttet genopbygge hele kvarteret, da de gamle professorgårde sammen med de øvrige universitetsbygninger var afbrændt ved den store ildebrand i 1728. Det var en ganske statelig bygning, bestående af ni fag grundmur, omfattende to etager og med en bred trefags kvist til gadesiden – sådan som vi kender det fra de almindelige ”ildebrandshuse”, der den dag i dag er Københavns kendemærke og pryde på bl.a. Gråbrødre Torv, Landemærket og Gl. Mønt. Disse typehuse, som kendes på de murede gavlkviste, er opført i 1730’erne og 1740’erne. Efter branden var der forbud mod bindingsværk.

I residensen var der indgang fra gården, og ad en herskabelig treløbet trappe nåede man op til fem anelige værelser. I den store hjørnestue med fem vinduesfag var vægfelterne betrukket med rød og grøn vatteret silke. I studereværelset ud mod Kannikestræde havde den kuldskære herre ladet isætte dobbelte vinduer; her var der panelværk og fyldinger med malerier. Biblioteksværelset ved siden af var renligt og praktisk indrettet med perlefarvet fodpanel og voksdug på væggene. Det gårdvendte sovekammer var prydet med malet *Tapetzerie* og grønne paneler. Her bestod Holberg sin hårde kamp med døden, idet hans tjener lindrede hans pine under anfaldene⁵⁶.

IV: EN KONSERVATIV PROGRESSIV. FJENDE AF CENSUR, BEKÆMPER AF FUNDAMENTALISME

⁵⁵ En af Holbergs brugsgenstande har vi, nemlig det på Nationalmuseet beroende stokkehåndtag af guld: **en gås, der bider en nar i næsen**. Herom interessant Müller 1945: 89f. Kig på Theobald Steins Holberg-statue (1875) foran Det Kgl. Teater – minsandten om Stein ikke har fået stokkehåndtaget med! Om holbergske ejendele se i øvrigt Billeskov 1971: 380.

⁵⁶ Dette oplyses af Holbergs ven Scheibe (s. 70). Det er blandt andet på grundlag af denne oplysning, at man slutter, at Holberg på et tidspunkt *fik* egen husholdning. Se Müller 1945: 78.

Dette er indledningen til historieprofessor Holbergs forelæsning til årets baccalaurei, bachelorer, anno 1731⁵⁷:

Den fejl hos mennesket, der gør, at de, der overvinder fejl, drives over i den modsatte yderlighed, bør bestemt ikke regnes for menneskets mindste. **Af den grund iler der en sitren gennem alle mine benpiber, hver gang der er tale om at reformere enten moral eller studier** (*Hinc quoties de reformandis aut moribus aut studiis agitur, cuncta mihi per ossa tremor currit*). Erfaringen har nemlig lært mig nok til, at jeg ved, at gamle fejltagelser (*errores*) ikke så meget fjernes, som de omformes til nye, stik modsatte. Thi fordømmelse og feber har samme væsen: Efter for megen kulde følger altid for megen varme, idet den menneskelige psyke, når den først én gang har fået sporerne og er blevet opildnet, ikke kan finde nogen måde at gøre holdt på.

Derfor, min fine unge bachelor, filosoferer du ikke uden vid, dersom du definerer vort liv som en fjerde- eller tredjedagsfeber (*Hinc non insulse philosopharis, præstantissime Candidate, si vitam nostram quartanam aut tertianam definias*).

Feberen, koldesygen, ophøjes her til et billede på livet, det videnskabelige såvel som det moralske liv. Tekstens tendens kan betegnes som emotionelt konservativ, eller reaktionær.

Denne reaktionære mand gik ind for frihed. **Holberg kæmpede for tolerance og ytringsfrihed, inklusive ytringsfrihed for kvinder⁵⁸, mod forfølgelse og censur. Hans indlæg for jøderne, hans forsvar for visse aspekter af islam, hans satire over de hykleriske og griske spanske imperialisters fremfærd mod "de vantro indianere" og hans analyser af den religiøse fanatismes magt i verden kan nævnes. De religiøse provokationer i *Niels Klim* kommer vi ind på i den tredje forelæsning om fjorten dage, og vi skal høre Holberg tirre de gudelige – hvad der vil sige både de lutherske ortodokse og pietisterne – ved sit forsvar for maskerader og den dertil hørende livsudfoldelse. Hvad angår tolerance og sagtomdighed, finder han Danmark tilbagestående sammenlignet med Holland og England og nu på det sidste også Prøjsen under Frederik II den Store (1740-1786). I pagt med tidsånden betoner Holberg, at det økonomisk set kan *betale* sig for staterne at udvise religiøs tolerance, idet konkurrence mellem de forskellige religiøse retninger vil fungere som "Dyds og Dueligheds Slibesteen" i staten (epistel 352).**

Som paradokstænker har Holberg et veloplagt blik for menneskers trang til at strides om bagateller – jo mindre sag, jo heftigere strid! – og som ciceronianer er han modstander af skoledannelser og sekter. Deraf hans advarsler mod religiøs separatisme og den dertil hørende intolerance. Ligesom han betoner, at det ikke er forskellene i tro nær så meget som forfølgelsessygen, der ødelægger staterne. Voldsanvendelse i trossager er i modstrid

⁵⁷ SS V 747, oversat af mig. Forelæsningsens latinske tekst, forsynet med indledning, noter og en kragelundsk oversættelse, i Kragelund 1974: I 286-323.

⁵⁸ Se slutningen af Zille Hansdotters Forsvarsskrift.

med Kristi forkyndelse og skaber kun hykleri. Men ikke kun Kristi forkyndelse forbyder trosvold. I epistel 10 skriver Holberg:

[...] saasom jeg stedse haver haft det Principium, at Samvittigheds Tvang og Religions Forfølgelse strider ikke alleene mod Christendom, men end ogsaa mod Humanitet.

I 1740'erne føler Holberg, ligesom Voltaire sad i Frankrig og gjorde, at åndslivet i Europa er ved at visne i toppen⁵⁹; og bergenseren tænker med længsel tilbage på det format, hvormed folk som Pierre Bayle (død 1706) og Jean Leclerc (død 1736) diskuterede de største emner⁶⁰. Vel har vi da endnu talentfulde og lærde mænd, men den foregående epokes monstre af genialitet (*ingeniorum portenta*) ses ikke mere. Især to årsager til denne nedgang optager ham: de svigtende æresbevisninger og belønninger til videnskab og kunst, og ikke mindst den skærpede censur. Om magthavernes censur og forfatternes selvcensur skriver Holberg:

Andre vil anføre andre årsager til denne nedgang; men *jeg* mener, at litteraturen⁶¹ i ikke ringe grad bremses ved de skarpe bogcensurer, der har den virkning, at man ikke må vente andet end noget valent, lavt, krybende, kønsløst, sløvt og senilt stads. Thi på grund af censorernes nervøsitet eller uvidenhed eller fordærvede smag bliver tit de allerbedste bøger undertrykt og de allerædlestes tanker udkradset.

Derfor tænker forfatterne, at de gør bedre i at kvæle deres åndsfostre i selve fødselsøjeblikket eller lægge dem ud som føde for møl og maddiker, frem for at lade censorerne skamfere dem. [...]

Ganske vist indvender man, at visse skribenter er så tøjlesløse, at de bør aves med censurens fodlænker. **Men** af to onder er det altid bedst at vælge det mindste; og den nytte, som denne forsigtighedsforanstaltning fører med sig, er forsvindende sammenlignet med den fortræd, den volder.

Vort høje Nord frembringer brillante begavelser, men de bliver – i mine tanker – næppe nogen sinde modne, førend disse bremsemekanismer bliver ryddet af vejen, og før alle trævler af den gamle middelalderlige surdej rent ruskes ud. **Jo højere et givet folk står i kultur, des længere snor giver det sine forfattere** (*Quo cultior gens aliqua sit, eo indulgentior est in Scriptores*). [...]

Den sikkerhedsforanstaltning, at der ikke bør skrives noget mod religion og gode sæder, anser jeg for nødvendig, **men** den udstrækkes i det uendelige af censorerne⁶², som ofte tager anstød, hvor der aldeles intet anstødeligt er, og stejler, så snart de læser noget, de ikke havde hørt før⁶³.

⁵⁹ Om Voltaires hyppige ”diagnoses of decline in the Europe of his day” se Vyverberg 1958: 181-188.

⁶⁰ *Tredje Levnedsbrev* s. 466ff. Min oversættelse har et par genklange af 1745-oversættelsen. – I Frankrig skete der, skriver Holberg her, efter Ludvig XIV det, at ”talere, digtere, ja, endog komedieforfattere måtte lade deres skrifter censurere.” Og straks så man tilbagegang.

⁶¹ Med *litera* menes her, som så ofte, både fag- og skønlitteratur.

⁶² *at in infinitum a censoribus extenditur*. – Holbergs ideer om åndsfrihed fremstilles af Edvard Holm 1879: 52-66 (afhandlingens konklusion). Holberg foretrak den arvelige enevælde i dens egenskab af – det antog han – evigt ubevægelig statsforfatning (Holm s. 53). Holm har interessante udblik til England og Sverige.

⁶³ Herefter kommer Holberg ind på sin idé om kvalitetscensur (til forskel fra teologisk-moralsk og politisk censur); se herom epistel 3 med Billeskovs kommentar. Se også på s. xxxx i ”Pro et contra” hans forslag om streng interkollegial bedømmelse – *peer reviewing*, som det hedder nu – ved universitetet.

”At der ikke bør skrives noget mod religion”. Den frodigste og dybeste Holberg-tekst om tolerance, om tvivlens nødvendighed for troen, om forskningsfrihed, om det, ansigt til ansigt med døden, for sin saligheds skyld at ransage sig frem til sin personlige sandhed (vi er ikke langt fra Kierkegaards ’den Enkelte’) må være *Moralske Tanker* II 85. I dette femten sider lange essay står bl.a. disse ord, hvor Holberg helt har lagt beroligende og idylliske faktorer som læreenhed, kirke og hjem bag sig:

Jeg veed, at jeg skal blive salig ved min egen og ikke ved min Sogne-Præstes Troe; jeg veed og, at Religionen ikke som et Fideicommiss eller Arvegods forplantes fra Fader paa Søn, men at den maa grunde sig paa Examen.

Her er for det første at bemærke, at en tilkendegivelse som denne er dybt afvigende fra Montaignes konservative skepticisme, der holdt ham inden for katolicismen; thi ”vi fødes kristne, som vi fødes perigordere eller tyskere.” (”Apologien for Raimond Sebond”).

Tvang og intolerance er i modstrid med selve grundvolden for den evangelisk-lutherske lære – som ganske vist svigtes nu om stunder, hvor de lutherske kirker ifølge Holberg er blevet lige så autoritære som den Pavestol, som Luther gjorde oprør imod, og derved forråder ”den Christelige Frihed”. Holberg mønstrer de forskellige indvendinger, man har rejst mod den ubegrænsede anvendelse af det religiøse frihedsprincip, og afviser dem efter tur. **Om sit trosforhold siger han, at det er lige så personligt og egenartet som hans helbredstilstand, og at det skal formes indefra, ikke ved belæring udefra. Sådan kan hans lov for trosliv sammenfattes: Enhver må være sin egen præst, ligesom enhver må være sin egen læge**⁶⁴.

Ransagning må ske upartisk og ubundet. Man må sætte sig ud over den ”locale Religion”, og man må ”med Svampen afviske alt, hvad Amme, Forældre og Læremestre paa Hiernens Tavle udi Barndommen have skrevet.” Ud med nation og statskirke, ud med barnetro og hygge ... og ud med de ortodokse lutheraneres slaviske forhold til Bibelen: Hvis der forekommer udtryk i Bibelen, som synes mig at tillægge Gud egenskaber, der strider mod hans guddomsvæsen, så ”holder jeg for, at man maa vige fra Bogstaven.”

I en tekst som *Moralske Tanker* II 85 taler en stor og modig emancipator om det ransagende, sig til autonomi befriende individ. Et sådant manifest til forsvar for personligheden kan man sammenligne med udsagn af Søren Kierkegaard. Men hos den nyere finder man ikke denne tørre åbensindethed, ikke denne tankegang: Dette er nu det Systema, jeg som tresårig er nået frem til,

⁶⁴ Om det sidste se s. xxxx i ”Sygdommen”.

dog saaledes, at jeg endnu hører fornuftige Folks Forklaringer, og corrigerer, hvad som jeg finder at behøve Correction.

Vi er ikke langt fra Kierkegaards 'den Enkelte', sagde jeg lige før om *Moralske Tanker* II 85. Det er synd, at Kierkegaard – der påskønnede Senecas *Epistulae Morales* som "Kjerne-Foder" – aldrig fandt tid til at læse Holbergs *Moralske Tanker* og *Epistler*⁶⁵. Kierkegaard ville have kunnet lodde deres dybde.

C: Humoristen Holberg

Som opvarmning til Holbergs humor-univers, denne vrangvendte verden, vil jeg citere et stykke fra Holbergs selvbiografi, de tre såkaldte *Levnedsbreve* (som jeg er i gang med at oversætte fra latin). Det handler om illusionens virkelighed og indsigtens ulykkelighed. Det siger: Vil du være lykkelig i livet, kræves der illusion, kræves der maskering. Sådan er det fat med dette alle omfattende Verdensteater, *Theatrum Mundi*. Som led i en længere argumentation skriver selvbiografen:

Jeg skal gerne forklare dette tydeligere ved at gå over til at sammenligne en dåre med en viis mand, sådan som man kan forestille sig ham iblandt mennesker, der består af kød og blod. Utallige er de ting, der plager de vise, **alene af den grund at de er vise**⁶⁶. For når de kender sig selv, ser de, hvad deres skuldre kan magte, ligesom de ser, hvad de ikke kan bære. De kender deres egne dyder, ligesom de kender deres egne fejl. De ser deres plusser, og de ser deres minusser. Fortid, nutid og fremtid står dem lysende for øje; de erkender de fejl, de har begået, og gruer for dem, de vil komme til at begå. Derfor ligger bekymring, anger, frygt og ængstelse som en ring om deres sind og forstyrrer og formørker den lykke, der består i sindets rene ro. Hvis de foretager sig noget overilet, fordømmer de deres overilelse, hvad der helt sikkert medfører, at deres sind bliver hedt af ærgrelse. Udtænker og udfører de noget fremragende, erkender de en vis ufuldkommenhed i det; de synes, det kunne have været gjort bedre; de anklager stiltiende sig selv; de gruer for andres kritik – **så at selve deres visdom synes at hindre dem i nogen sinde at lade sig gennemrisle af glæde over det, de har lavet af fint**. Aristoteles var ikke tilfreds med sine skrifter; han befalede på sit dødsleje, at denne store lærdomsskat skulle overgives til glemslen. Samme perfektionisme martrede Vergil, som af den grund mente, at hans helte digt, som vi nu beundrer som et guddommeligt værk, et værk der overgår menneskelige kræfter, burde kastes på ilden. Er en general klog, vil han nok ikke følge Alexander den Stores eksempel og tage sig en lur lige netop i slagets

⁶⁵ Kierkegaard *Papirer X, 3, A 35*. Kierkegaard læste først Seneca ret sent i sit liv. – Om hans formentlige ukendskab til Holbergs essayistik og historieværker se Billeskov 1981: 76.

⁶⁶ **Smerten ved at kende sig selv – et stort tema hos H.**, hvad der undertiden overses af hans interpreter. De antager, at hans lovprisning af de ureflekterede og selvglade dårer er helt ironisk, altså helt u-ment.

skæbnetime! Og en viis minister ryster og bæver, når han skal rådgive fyrsten. Hvorfor?
For di nøl, tvivl og frygt er typisk for de kloge.

Sådanne bekymringer hjemsøger ikke dårerne! Har de uheld med et eller andet, skyder de skylden på tilfældet. Hvis de gør noget uklogt, erkender de ikke deres egen uklogskab; alt imens folk buher ad dem, hepper de på sig selv. Når nogen kritiserer deres ord eller handlinger, henfører de det enten til bagvaskelse eller til de kritiserendes dårlige smag. **Det grin, der for det meste ledsager dårernes ord, er tegn på selv-beundring, det viser, at de er glade for sig selv og bestemt ikke fortryder, hvad de har sagt.** Og hvis der er en, der gaber over deres snak, mener de, at den pågældende ikke har fået fat på sagens substans og nok ikke lige har grebet emnet i kværken. De har den største medlidenhed med deres tilhøreres dumhed og tror, at de selv er de eneste kloge. Skriver de vers, betragter de kun Homer som deres overmand; skriver de historie, bøjer de sig kun for Livius, ”på grund af de hundrede år” (som digteren siger).

Altså: Kan nogen bestride, at denne **egenkærlighed** skaffer dårerne en vis fornøjelse, en vis sjælefyld – medmindre han også vil bestride, at den glæde, man føler i drømme, er en virkelig glæde? **De dyder, dårerne ikke besidder, dem tror de dog, at de besidder, og dén overbevisning indebærer en besiddelse af en art. For ligesom den indbildt syge virkelig er syg, således er en indbildt besiddelse, så længe indbildningen varer, en virkelig besiddelse.** Du kan sammenligne en dåre med den patient, der indbildte sig, at hans ører og sjæl uden ophør blev kærtegnet af en himmelsk musiks harmonier, og som derfor truede med at anklage den læge, der havde kureret ham for indbildningen og nu krævede honorar for sin indsats, for røveri. Eller med den tumpede athener, der hoppede af glæde over hvert eneste skib, der anløb havnen i Piræus, fordi han bildte sig ind, at de allesammen var hans.

Her er den måde, dåren holder sin selv-smiger kørende på: Han betragter sig selv fra isse til fod, studerer sin munds majestæt, sin pandes pryde, sine bumsers fravær; og sine skavanker *tilbeder* han. Dårerne favner skyen i stedet for Juno; og tant og fjas, indholdsløse ærestitler og andet tomt – som netop fordi det er tomt, er desto lettere tilgængeligt – betragter de som håndgribelige herligheder. **Hvis de oplever at blive kasseret, og hvis de bliver fyret, gribes de ikke af selvmedlidenhed; de mener, det sker af misundelse. Og det gør dem ondt på statens vegne, at den enten undertrykker dygtighed eller savner blik for den.**

Så vidt Holberg om dåren/tåben/idioten, som forstår at projicere – og er lykkelig.

Nu til *Den Stundesløse*:

Fadermagten inddæmmet

Introduction til Natur- og Folkeretten blev Holbergs største salgssucces. Endnu mens han levede, kom bogen i fire nye udgaver med stadige tilføjelser (1728, 1734, 1741 og 1751) og voksede således fra mellemstor til stor. Den blev benyttet som håndbog i Danmark-Norge i hundrede år (regulær juridisk eksamen blev indført ved Universitetet i 1736). I 1748 blev *Natur- og Folkeretten* oversat til tysk, i 1789 til svensk⁶⁷.

I tredjeudgaven har Holberg, under gennemgangen af børns pligt til lydighed mod deres forældre, gjort denne tilføjelse⁶⁸:

Dog synes det, at et Barn med Ærbødighed kand væigre sig for at binde sig til en Ægtefælle, som dets Sind ikke falder til, efterdi Ægteskabs Baand bør være tilfælles Kiærlighed, og det er vanskeligt at elske efter Ordre.

Ordene ”Og det er vanskeligt at elske efter Ordre...” tåler nok en kommentar: Sådan blomstrer Holbergs poesi ofte, når han er allermest tør og prosaisk. Og ud af denne tørre poesi knitrer humor; thi skriver man ”vanskeligt”, når man mener ’umuligt’, har man krydret sit udsagn med attisk salt. Jævnfør hans udsagn om Pierre Bayle: ”haver betient sig af all den Subtilitet, som et stort Hoved kand udfinde.” Ordene ”et stort Hoved” vugger frem og tilbage mellem ’hoved’ i betydningen en fysisk knold og ’hoved’ i betydningen et tænkeapparat; og ud af en sådan uvis vuggen svipper humor⁶⁹.

Det er altså menneskesynet hos en poet og humorist, vi studerer. Poesi & humor flourer i Holbergs fiktive værker, men også i de filosofiske. Holbergs humorpoesi kan være høj, mystisk og kosmisk, og den kan bestå i et knirkende ordspil, et rent *etymologicum*. Begge dele ses i denne ordveksling mellem den stundesløse og hans fornuftige bror Leonard (III 1):

LEONARD: Det er sandt, Monfrere, I har aldrig Stunder, skjøndt I har aldrig Noget at bestille.

VIELGESCHREY: Spot ikke, Monfrere! Hvorfor skulde jeg holde 4 Skriverkarle, uden jeg havde at bestille?

LEONARD: Vil I da sige mig, hvori de Forretninger bestaaer?

VIELGESCHREY: **Vil I tælle mig Stierne paa Himmelen?**

LEONARD: Sig mig da een af disse vigtige Forretninger. Hvad har I bestilt i Dag?

VIELGESCHREY: For lutter Mængde af **Forretninger** har jeg Intet kunnet **forrette** i Dag.

⁶⁷ Billeskov Jansen 1999: 23.

⁶⁸ SS XVIII 86.

⁶⁹ Bisociation: Så længe vittigheden hersker, bliver det behandlede fænomen ikke som normalt *as*-socieret med én enkelt referenceramme – enten overført eller ligefrem, enten begrebslig eller sanselig – nej, i vittighedens rige bliver begivenheden *bi*-socieret, dvs. dobbelt-forbundet, med to referencerammer, *både* begrebslig og sanselig. Herman von Bremen: DET ER SPAAET MIG.....

Først ”svarer” Vielgeschrey med et stykke skinlogik, så med et poem, og endelig med et ordspil om det vilkår, i hvilket han er fanget.

I en klassisk komedie, hvis emne er *money & love* eller *love & money*, skal det økonomiske og det erotiske gribe ind i hinanden, hvad de da også på den mest intrikate måde gør i *Den Stundesløse*. For når den totalt udbrændte Vielgeschrey *må* have en bogholder til svigersøn, er det for at få sig en hjælper i Forretningerne⁷⁰, disse af intet kommende og til intet førende Forretninger⁷¹. Det er lige så meget far (økonomi) som datter (erotik), der skal have sig en partner.

Så absurd står det til i dette hus, så sammenfiltrede er økonomi og erotik gået hen og blevet. Ja, det er de, og man snyder sig selv, hvis man ikke tager freudiansk, altså fantasifuldt og feststemt, på ordvekslinger som denne mellem Pernille, komediens *mastermind*, og det halvgamle, helbrunstige orgelværk Magdelone (I 11):

PERNILLE: Men Herren har betinget sig af ham, at han skal gaae ham til Haande iblandt i hans Forretninger.

MAGDELONE: **Han maa gjerne bruge ham om Dagen**, naar jeg kun ellers maa beholde ham ...
... ..

PERNILLE: Det forstaaer sig. Gid Pokker have en Mand paa andre Vilkor!

Konteksten formelig tvinger sex ind i de i sig selv så uskyldige ord, jeg har fremhævet. Sammenlign, hvad der sker i III 2, hvor Pernille med disse ord anbefaler ”bogholder” Leander, *the young lover*:

Om han ingen Midler havde, saa kan han **forsørge Jomfruen** alleene ved sit Pen og Griffel.

En fantasi om det nok pengeløse, men ingenlunde kønsløse ægteskab!

Som en mis får en kompetent Pernille-fremstiller – med tindrende blik, kåd stemme og bævende, blussende barm – i publikums fantasi aktiveret al den søde tvetydighed, der ligger i ”forsørge Jomfruen”. Jævnfør det i Holberg så hyppige ordspil mellem at ’forsørge’ konen og at ’forsyne’ konen, denne kortslutning mellem økonomi og erotik⁷². Det skal være en smal sag at få fyret op under denne fantasi på dette sted i komedien, hvor publikum *har* nydt den sjofle bravurscene med jomfruens nul og ynglingens streg, af hvilken der altså her i III 2 høres et æggende ekko. Bravurpassagen var denne (II 3):

Til jomfru Leonora udtaler Leander, der til ære for fader Vielgeschrey er formummet som bogholder Peder Erichsen, disse ord:

⁷⁰ Se bl.a. I 11 og slutningen af II 3 (Vielgeschrey lige ved at få krammet på Leander, den falske bogholder!).

⁷¹ ”Herren arbejder paa Intet, det er Intet, og det blir til Intet.” Således Pernille i prologen.

⁷² Se s. xxxxxx i ”Spil med ord”.

Allerkiæreste Jomfrue og tilkommende Brud! Naar jeg eftertænker mine egne Meritters Nitter og Nuller at være saa høyt anskrevne udi Hendes kiære Faders Tankers Hoved-Bog, ere alle mine Sandse færdige til at gjøre Fallit, og spille Banqverot.

Et Null betyder intet, men naar en Streg kommer dertil, blir det strax til noget. **Jeg er u-værdig kun en Streg, som intet betyder; men naar min Stregs Ringhed blir lagt til Jomfruens Null** (*Oldfux støder ham i Ryggen*).

Jeg fortaledede mig, skønne Jomfrue! Jeg er kun et Null, som intet betyder; men Jomfruen Stregen, med hvilken naar mit Null blir foreenet, blir det strax til noget.

Den sproglige spændetrøje med alle bogholderiets professionsfraser slår slemme revner, idet der ind i metaforens indstuderede og underdanige billedtale om nullet trænger sig en kødelighed i form af et erigeret ettal, hvorved der produceres fortalelse og obskønitet – og i salen latter. Obskøniteten overmander skøntaleren, som, puffet på plads af den garvede svindler Oldfux, korrigerer sin lapsus og derved blot gør sagen værre.

Men yndefuldt svarer jomfruen til disse ord om mandens nul, at han vurderer sig selv for lavt:

Monsieur! Han skatter Sig selv for ringe.

Se, hvilken finurlig dybde Holberg med disse få ord giver den forventnings- og tillidsfulde ungmø! Ligesom Vielgeschrey blev herligt uudgrundelig med ordene om stjernerne: ”Vil I tælle mig Stierne paa Himmelen?” Den komiske vision er kødelig. Kommunistisk er den også, som det vil fremgå, når vi efterhånden får beskrevet lighedsånden.

I Holbergs skrift *Bergens Beskrivelse* (1737) toner en multietnisk & multikulturel, hyperaktiv, evigt rejsende søstads frem, mere hollandsk end norsk, som han siger. Alle, eller i alt fald alle af borgerstand, har susende travlt, både mænd og kvinder. På denne baggrund læses denne passus fra første parts kapitel 8 ”Om Indbyggernes Naturel, Skik og Sæder”:

De [Bergens borgere] have stedse været holdne for Folk af liden Facon og faa Complimenter, saa at det har været en Borger-Søn besværligere at gjøre Cour eller frie til et Fruen-Timmer end at gjøre en Spansk Reise; hvorudover [af hvilken grund] Forældrene ofte **have maat** slutte Partier for deres Børn og afgjøre Sagen forud, saa at der stod intet tilbage for Børnene end uden videre Ceremonie at gaae i Brude-Sæng.

Når vi fortolker, spejder vi efter motiver, tankebaner. Og her er sandelig et motiv, nemlig det velkendte om forældrene, der påtvinger deres børn et ægteskab i strid med disses drifter og rebelske livslyst. Men det er vendt aldeles på hovedet: Bergens købmænd intervenserer, ja, men ikke på den kolde kalkules, men på livets og Brude-Sængens vegne; det er de tit *nødt* til.

Ugerne slipper Holberg den komiske vision, og visionen er, som dette bergenske stykke kan vise os, på én gang fornuftig og sanselig. Er det da måske ikke fornuftigt af far og mor sådan at hjælpe forplantningen på gled!

Ved fortolkningen af en hel række Holberg-komedier, bl.a. *Den Stundesløse* med dens skildring af et fint, momentvis spøgefuldt, aldrig virkelig brutalt, forhold mellem enkemand Vielgeschrey og Leonora, hans ældste datter⁷³, er det værdifuldt at medbringe den ovenfor citerede passage fra *Natur- og Folkeretten*, der siger så meget som, at en søn eller datter uden at forbryde sig mod den ærbødighed, som naturens lov befaler børn at vise deres forældre, kan følge sit hjerte ved valget af ægtefælle. Altså ved det afgørende valg i livet.

Vel har den stundesløse – stresset, cirkelende, komplet fikseret på bogholderiet, denne vindtørre, uproduktive profession – indædt forsikret (II 2):

Om jeg havde 10 Døttre, skulde de alle gives til Bogholderer!

Og vel må der en vældig intrige til, før Leonora får sin Leander. Denne intrige isolerer fader Vielgeschrey, driver ham op i en krog og fører til, at den lille belejrede mand eksploderer i storhedsvanvid, og ”springende op af Stolen” udbryder han, at han er Alexander den Store (III 5):

Jeg er Alexander Magnus, og I Andre ere Alle Slyngle, som skal døe for min Haand!

Han farer rundt med stolen over hovedet for at udslette dem.

Men så sætter naturen ind: Hans bror Leonard ”fatter ham om Livet og sætter ham”, og han spørger Vielgeschrey:

Min hierte Broder, kender I mig ikke?

Og det gør han. For naturen er stor, naturen er nådig. Lidt senere siger broder Leonard til nervevraget (som dog så småt er ved at vise tegn på munterhed):

LEONARD: Hør, Monfrere, vil I lyde mit Raad, saa skaf først alle Jere Skriverkarle af, gak ud og besøg gode Venner om Aftenen, sov Jer Middagssøvn, og bild Jer ind, at I har Intet at forrette. **Og see saa til, om der ikke skal blive Mere bestilt udi Huset.**

Altså: Den naturlige, enkle, venskabelige, behagelige livsform er simpelt hen effektiv; den betaler sig i praksis. Men søvn og snak gør det ikke alene; der kræves også en mental indsats; indbildningskraften, fantasien, må med: ”**bild Jer ind**, at I har Intet at forrette.”

⁷³ Se bl.a. II 3 (”Jeg har haft dig alt for kiær, mit Barn, at jeg skulde gifte dig bort til En, som du ikke skulde blive lykkelig med.”) og de raffinerede scener III 1-2.

Leonards ord, så fulde af livstillid, skal virkelig høres og føles, og det har dramaturgen, dramabyggeren, Holberg også sørget for, at de bliver. Han har nemlig gjort dem til et ekko af Vielgeschreys hjertesuk tidligere i komedien (II 3):

Kunde jeg dog engang al min Livstid være saa lykkelig, at jeg kunde sige ved mig selv: ”Gak nu til Sengs eller til Bords i god Ro; nu er i Dag Intet mere at forrette.” Men den Tid kommer aldrig, thi mine Forretninger ere ligesom en Sneebold: Jo mere jeg driver den frem, jo større bliver den.

Frem af dette ekko – der viser, at bror Leonard kender den stundesløses inderste ønske – og andre tilsvarende elementer i stykket⁷⁴ tolker vi Holbergs bekendelse til en rolig, af indre kilder næret, ægte menneskelig livsform. Urolige, asociale affekter er menneskets hovedfjende, siger han igen og igen. –

Men tro nu ikke, at ransager Holberg – denne konge af men’et – i alle mulige sammenhænge blev stående på et sådant lyksaligt, *mindful* pro! Et foruroligende contra indfinder sig, når han, som det sker i epistel 107, reflekterer over såkaldt indbildte sygdomme. Han ved godt, at man til sådanne syge siger: ”Tro, at du er frisk, saa er du og frisk.” Men der er tale om ”virkelige Sygdomme, som reyse sig af Blodet og Vædskerne”, og som hellere lader sig fordrive ved sennep(sblade) end ved Seneca⁷⁵. Så

den Talemaade: ”Tro, at du est frisk” er her lige saa grundig [velbegrundet] som: ”Tro, at du haver friske Tænder, saa haver du ey heller Tandpine.”

Der er poesi, der er humor i narren. Komedieunderet. Holberg var heltedyrker

Vi hørte just om oplysningsmandens – dvs. rationalistens og sensualistens – inddæmning af patriarkatet. Senere skal vi høre, hvad naturretten dikterer om herre og slave, om mand og kvinde, og om kristne og anderledes troende (jøder, muslimer og indianere). Men hvad var det for noget med, at den stundesløse viser tegn på munterhed! Munterhed er jo dog noget af det sidste, man forbinder med en nar i en komedie. Men den er god nok. Da finalens ægteskaber skal arrangeres, indser Vielgeschrey, at der ikke er andre end den aldrende, rødt brunstige husholderske Magdelone tilbage til Peder Erichsen, den unge bogholder, som ellers havde fået stillet Leonora i udsigt. Til Peders far siger Vielgeschrey da om Magdelone:

Hun er ellers et skikkeligt Menneske, er kommen af godt Folk, og ikke over sine 40 Aar, saa der kan være Forhaabning, at hun kan forplante Bogholderiet.

⁷⁴ Bl.a. slutningen af I 4: ”Faaer jeg Stunder til at æde eller drikke? [...] [...] [...] Det er sandt, Pernille! Det er uendeligt.”

⁷⁵ Ordspillet i dets autentiske form: ”heller ved Senes Blade end ved Seneca”. Holberg ved godt, at han ved hele denne materialisme provokerer ”orthodoxe Moralister”, som han siger i slutningen af epistelen.

Gennem hele stykket har Vielgeschrey som en druknende klamret sig til bogholderiet ("Skriver I, Karle!"), og nu ironiserer han over just det: bogholderiet!

I sit værk *Meister der Komödie. Von Aristophanes bis G. B. Shaw* skriver Heinz Kindermann, at Holberg overbelyser og spidsbelaster de cirklende komiske manier hos sine karakterkomediers hovedpersoner på en måde, "som endnu ikke var forsøgt i den europæiske komedie."⁷⁶ Ja, Holberg driver naragtigheden op i en spids, han chargerer den (som de lærde siger), han outrerer den (som han selv siger). Holberg bygger monomanien op til et tårnhøjt helvede; vi ser det også hos den politiserende kandestøber, hvis herskende egenskab netop er *Højhed*, ja, ligefrem *høj Højhed* – og som derfor bestemt afviser, at han bryder sig det mindste om højhed (III 2; V 3).

Op imod 1720'ernes nye franske komedier, hvor hovedpersonens herskende egenskab blot vises kort eller måske endda kun omtales, udslynger Holberg dette lovbud om dramaturgisk konsekvens, ubønhørlig logik, følgerigtighed og spænding⁷⁷:

Den *sande* karakter (*verus character*) kommer til udtryk, dersom stykkets hovedperson (*heros*) fremstilles på en sådan måde, at hverken frygt eller vold eller vanære kan helbrede hans dårskab (*stultitia*), ud af hvilken der omsider fødes et eller andet eftertrykkeligt omslag (*insignis aliqua catastrophe*), som længe har holdt tilskuerne i spænding.

Men hvis *sådan* et væsen, indespærret i sin uhelbredelige dårskab, kan præstere humor – sådan som vi lige før hørte Vielgeschrey gøre ("at hun kan forplante Bogholderiet") – så tilgiver vi i salen ham alt, og vi ler ikke længere mod ham, men nu med ham. Dette komedieunder kan opleves i en hel række af Holbergs komedier, når han tildeler *just* sine narre og udskud, sine narcissistiske fantaster⁷⁸ og paranoide stressvrag⁷⁹, sine hanrejer og traumatiserede sprittere⁸⁰, sine superintellektuelle og sine drønnerter **affektovervindelsens heltemod**, viddets format og humorens sjælsstorhed. Digteren lader *just deres* indre fæstning stå uantastet, sikker i sin vaklen.

Det foregår i vidt forskellige tonearter. Vi kan nævne den politiske kandestøber⁸¹; den stortalende soldat Jacob von Tyboe; Vielgeschrey; Corfitz, den indbildte hanrej i *Barselstuen*; Jeppe på Bjerget; Studenstrup, bondefangernes offer i terminskomedien *Den 11. Junii*; og Erasmus Montanus. Om Tyboe, Corfitz og Jeppe kommer der mere siden hen. Droget Studenstrup får sin egen mystik, derved at Henriks manipulation ikke *helt*

⁷⁶ Kindermann 1952: 174.

⁷⁷ *Første Levnedsbrev* s. 312.

⁷⁸ Om Jacob von Tyboe og indbruddene af om jævn menneskelighed i denne *miles gloriosus* se "Krigskarll og kvindebedærer".

⁷⁹ Om den stundesløse paranoia se bl.a. III 1, hvor han lufter en mistanke om, at alle hans plager (som i virkeligheden jo er udtænkt af de intrigerende Pernille og Oldfux) er påført ham af Seigneur Langspræk, som han i forgårs har fornærmet ved ikke at have tid til at låne ham øre!

⁸⁰ Det kan være rimeligt at betragte Jeppe på Bjerget som traumatiseret af sine ti års deltagelse i den netop afsluttede Store Nordiske Krig (*Jeppe paa Bjerget* I 6; Jacob Skomager deserterede). Jacob Skomager sætter fingeren på Jappes ømme punkt: "Jeg undrer mig over, at du, som har været Soldat tilforn, lader dig cujonere af din Hustru."

⁸¹ Se s. xxxx i afsnittet "Humør. Humor" om Hermans gennembrud til humor.

kan snøre ham, for der er en "Ondskab", en "forbandet Natur i den Karl" (II 1, V 9). En forbandet *natur*. Og nu Montanus: Han beder "med grædende Taare" om forladelse hele fire gange i slutscenen. Men just på denne baggrund er omslaget – omslaget til integritet – forud for hans næstsidste og sidste replik svært at overhøre:

[...] men jeg vil alene sige dette, at alle lærde Folk er nu omstunder af de Tanker, at Jorden er rund.
[Trusler! Og så:] Min kiære Svigerfar! **Jorden er saa flak som en Pandekage. Er Han nu fornøiet?**

Salig den stad, hvor de unge, inklusive skuespillerskolernes unge, lærer at påskønne det holbergske komedieunder! Heri ligger også, at man villigt hører den jævnmenneskelige poesi, der underligt undslipper disse drog, disse afsporede, disse ravende forrykte: Vielgeschreys stjerner på himlen, hans stadigt voksende snebold, hans

At røre ved mine Papir er at røre ved mine Øienstene (II 4).

Holberg outrerer sine nøglepersoner, så de brøler og sveder tran; deri har Kindermann og andre ret. Men Holberg gør også noget andet: Han poetiserer dem, så de sukker fortabt. Og derved gør han disse udstødte indtagende. De *står* sig. Man tilslutter sig gerne de fortolkere, der finder en gennemtrængende lighedsånd i Holbergs politiske tilkendegivelser, og sandelig også dem, der fremhæver den store, myndige fordring om tolerance, der lyder i hans religiøse og teologiske manifeste. **Men overse aldrig lighedsånden og tolerancen bag hans varigste værk: karakterkomediernes skælvende gale. Digteren vil have, at vi regner dem med til menneskeheden.**

Hør Corfitz! Som tilskuere til *Barselstuen* ler vi ad en indbildt hanrej, men næppe uden bevægelse, og bevægelsen kommer af, at den hjemsogte i denne komedie formår at betragte sig selv på afstand – altså ubevæget – og i alt fald i glimt anskue sin afmagt med affektløs accept. Knarken ser sig selv som en, der i værste fald pakker sine sager sammen og rejser "herfra", hvor så lysten kan få lov at drive sit spil, og begæret svælge sejren. Den af jalousi tilintetgjorte siger:

Jeg maa først have Vished;
siden skal jeg bevæbne mig imod hende med Lands Lov og Ret,
og om det ikke vil hielpe, skal jeg pakke mine Sager sammen og reise herfra, saa maa hun siden bruge saa mange unge Karle, som hende lyster.
Men der seer jeg Spaakiællingen [som skal skaffe ham vished!].

Affektovervindelsens heltemod... Kan vi ikke få et udsagn fra Holberg *selv*, altså fra en ikke-fiktiv Holberg-tekst, der viser, at denne form for mod var noget, der havde vægt i hans værldiverden? Jo, her er et sådant udsagn⁸²: Hårdnakkethed, noget negativt, og bestandighed, noget positivt, rodes især sammen af "lærde Folk", som triumferer, når de

⁸² *Helte-Historier*, SS XI 463.

”nedstiger af Cathedra, førende det sidste Ord med sig”, aldeles uden hensyn til boniteten i modstanderens argumenter,

da derimod udi en Philósophi [en filosof] Øyen den er Seyerherre, som forandrer sin Meening, naar Sandhed ham anderledes overbevüises; **og den gaar u-overvindelig ned af Cathedra, som bekiender sig at være overvunden.**

Sagen triumferer, og han taber – men ikke ansigt. Således filosofen til forskel fra den lærde. Han tabte objektivt, men vandt subjektivt. Hvis vi ler, er det ikke *ad* ham, men *med* ham. Vi ler bifald. Jeg kursiverer dette *ad* og dette *med*, for komediefortolkerne bliver ved med at overse det dobbelte i latteren og i det komiske og smilet, den dobbelthed, som antropologer, psykologer og filosoffer dog i lange tider har beskrevet⁸³. Jf. afsnittet ”Humoristisk humanisme. Latter og smil” længere fremme. Og sammenlign gerne med dobbeltheden i det serio-komiske og i det tragi-komiske, som vi også får lejlighed til at studere.

Hvorafter kommer det, at Holberg tiltror mennesket denne uantastelige kraft? Det er jo dog mennesker på tynd is, her er tale om⁸⁴.

Knyt åndskraften hos humorens helte sammen med handlekraften hos historiens helte. Så bliver komedieunderet nemmere at forstå. Humorens heroisme indses uden stor vanskelighed; Freud kalder med indlysende ret humoren ”en af menneskets højeste psykiske præstationer”. En humoristisk bemærkning eller gestus er et lyst indfald, et improviseret kunstværk, der brat formår at omsætte pine til lyst. Så vidt åndskraften. Men den ranke handlekraft, heroismen hos Alexander og alle de andre kaosvoldere i historiens løb, har vi ikke lært, at rationalisten Holberg i nyttens og opbyggelighedens navn afviser den som hul ”heroisme”, som bulder og brag?

Jo, men her har vi det igen: Holberg skal læses så djævelsk opmærksomt. For i virkeligheden var han meget af en romantiker i sit syn på den store, statsdannende personlighed. Nogle af de indledende tekster i *Helte-Historierne* betegner ganske vist den nyttige borger, landsfaderen og filantropen som de ægte store. Der står fx⁸⁵: En husfader, der har sat et dusin vel optugtede børn i verden, er nærmere ved heroisme end Den Store Alexander, der opofrede ca. en million mennesker. Men når beretningen om det dådriige menneske kommer i drift, lader *fortælleren* sig rive med af beundring for den krigeriske helt og frygtløse erobrere. Geni- og herosdyrkeren Holberg lader i bemærkelsesværdig grad de store personligheder og deres verdensomskabende evne få frit løb.

⁸³ Nok anfører Critchley 2002 både Plessner (”a wonderful essay”) og Ritter, men han kolporterer alligevel dette banale: latter kold (s. 87), smil varmt (s. 108f).

⁸⁴ Schmidt 2014: 303 lægger til grund, at Holbergs komedier er ”blottet for helte og i stedet befolkes af satiriske antihelte.” Nej, der er helte i komedierne, ligesom der er komedie i *Helte-Historierne* (i deres skildringer af list, skinhellighed, enøjethed).

⁸⁵ Forberedelsen til ”Ziska og Scanderbeg”.

Efter at have omtalt Holbergs ”snusfornuftige” programmerklæringer forud for nogle af biografierne skriver Sigurd Høst⁸⁶:

Allikevel indleder Holberg sin bok om de store mænd med biografier av de to ”bulderbasser” Cingiskan og Tamerlan, og fortsætter med mogulén Oran Zeb, som kom paa tronen ved at myrde sine 3 brødre og fængsle sin far – i det hele en type paa den grusomme, omend ogsaa dygtige østerlandske despot. Ja med undtagelse av religionsstifterne Zoroaster og Muhammed samt Sokrates bestaar hele listen – der er 22 i alt [plus 2 om kvinder] – av erobrere, tronrøvere og feltherrer, f. eks. Schach Abas, Soliman 2., Mahobed Kan og Emir Jemla, Scanderbeg og Ziska samt de to tragiske ofre for spansk kolonisation og omvendelsesiver Montezuma og Atapaliba. [...]

Saken er at den rent menneskelige storhet – uten hensyn til ondt og godt – har tiltrukket Holberg mere end han rigtig selv vil være ved. [...]

hans fordomsfrihet, hans næsten kyniske overbærenhet likeoverfor det seirende magtmenneske. [...]

To av biografiene staar forsaavidt i en særstilling som de synes at være skrevet mere con amore end nogen av de andre, Sokrates’ ikke undtat; det er Muhammeds og Peter Czars.

Ovenfor s. xxxx så vi, hvordan denne fascination af ”de store naturer”, der er store i fortrin og store i fejl, kan føres tilbage til Plutark, ja, til Platon. I fortalen til *Kirkehistorien* skriver Holberg:

Hvad som hos nogle kand holdes for Feyl, kand undertiden hos Heroiske Gemytter ansees som Dyder; og har man Exempler paa, at visse Ting, som gøres imod Reglerne, have behaget Gud selv, efterdi de have reiset sig af Iver og Nidkierhed.

Også i *Dannemarks Riges Historie* sker der det, at kunstneren, som beundrer begavelse og format, tager magten fra historikeren, professoren, undersåtten; så ser vi Holberg vove sig ud i at anføre visse undskyldninger for rigsfjender som Corfitz Ulfeldt og Griffenfeld⁸⁷.

Med humoren, heroismen, det overragende format og entusiasmen er det kontrollable og forsigtige, det rationelle og moralske gennembrudt. Vi skal senere høre Holberg beskrive det guddommelige i mennesket og i dets kunst under navnet *theion*, overjordisk, sublimt.

”Handlekraften hos historiens helte” skrev jeg før; men vi kan komme et lag længere ned, fra helte til martyrer. I mødet med fromme martyrs heroisme bliver Holberg borende. Han aner selviscenesættelse, udvendig ære i stedet for indre storhed – idet han ajourfører den måde, hvorpå Tacitus, den sort mistroiske historiker, og Martial og

⁸⁶ Høst 1913: 154f., 156, 157. – Høst er opmærksom på den passus i fortalen, hvor Holberg hævder, at biografier af forbilleder og skræmmebilleder tjener samme formål, idet de sidste antages at afskrække, SS XI 7. – Jf. Plutarks refleksioner i indledningen til *Demetrios*. – Den troende stoiker Senecas tragedier, med al deres smittende empati i de sataniske dramaskikkelser, rejser et lignende spørgsmål.

⁸⁷ Se Sigurd Høst 1913: 91, 103ff. Ovenstående linjer om rationalistisk facade og herosdyrkende realitet (for nu at formulere det på den måde) i *Helte-Historierne* står i dyb gæld til s. 143-164 hos Sigurd Høst. Se også Paludan 1924: 60-63. Om den store personligheds plads i Holbergs historiefilosofi se også Billeskov 1938: 238 f. (Moses) og 1939: 40-45. Endvidere Brumfitt 1958: 105ff. (skitserer Den Store Mands rolle i historieskrivningen fra Antikken, gennem Renæssancen og op til 1700-tallet).

Lukian, de maskeafrivende satirikere, skildrede skøn, lidt *for* skøn, dødsforagt. Det er sikkert og vist, siger Holberg, at man har set ”stærk-troende Mennesker” dø, ikke alene med sindsro, men med glæde; men hos adskillige har drivkraften, ret beset, været ”Ambition og Begierlighed efter Martyr-Kronen”. Ved at gå i døden har disse (falske) heroer satset på eftermælet, de har lavet deres bortgang til et reklamestunt – det, som romerne netop kaldte en *ambitiosa mors*, en æresyg død⁸⁸.

Antikkens satirikere spejdede efter hult overspil (”tragedie” kaldte de det⁸⁹) og frygt hos dem, hvis frygtløshed i døden dog skulle være hele pointen, hvad enten de var politisk oppositionelle, kynikere eller kristne⁹⁰. Selv romerinden Arria død antaster Holberg, efter Montaigne, med et hvast materialistisk argument: Arria rakte, efter at have stukket sig selv, sin mand dolken med de ord: ”Det gør ikke ondt, Pætus.” Men disse berømte romerord var ikke andet end en *Grimace*; for ingen kan bilde sin ryg ind, at tæv er behagelige, eller få sin mund til at tro, at sur eddike er sød hedvin⁹¹.

Forveksle ikke berømthed med storhed, vil Holberg sige⁹². Helt fra Antikken klæbede der et krav om rang og navnkundighed ved denne litteratur om den trodsige heldedød. Pamfletterne herom kaldtes da også *éxitus virorum illustrium*, berømte mænds bortgang. De berømte var typisk mænd og kvinder af Roms senatsaristokrati. – Bemærk nu, hvordan Holberg går videre efter de harske ord om Arria; han fortsætter, i denne tekst om dårernes suverænitet (*MT II 1*), med den pointe, at ”langt bedre” end alle disse filosofiske og politiske *celebrities* klarer fjolserne modgang, da de er inderligt overbeviste om, at alt, hvad der hænder dem, er uforskyldt. Her er ingen forstillelse. De er ægte helt ind i marven, hvorimod de store ”ikke ret vide”, om de *virkelig* er blottet for frygt for døden og *helt* er rensset for begær efter berømmelse.

Sagen har ikke kun en social, men også en religiøs side. I epistel 470 vises, hvordan man her i verden åbenbart skal være kristen for at blive regnet for martyr.

Men, naar en Barbarisk vild Americaner falder udi sin Fiendes Hænder, naar man optænder Baal for ham, og hand midt udi Pinen synger og leer af alle Trudsler, saa bliver hans Død ikke anseet som et Martyrium, ey heller den lidende som en Helt, men han bliver kaldet en haardnakked Barbar.

Storhed er aldeles ikke forbeholdt de store, vil ideologikritikeren lære os⁹³. Sammen med Lukian, Erasmus af Rotterdam, Rabelais og Shakespeare indgår Holberg – Jeppe og

⁸⁸ Tacitus *Agricola* 42. Se *Veje til Rom* 308f. og 409. Om Martials epigram 11.56 ”Livsmod i armod” *Veje til Rom* 400f., 570f.

⁸⁹ Se Halliwell 2008: 463ff.

⁹⁰ Den gennemført perfide tekst herom er Lukians *Peregrinos’ Død*. Den først kyniske, så kristne, så til sidst igen kyniske guru Peregrinos brændte sig selv – som Herakles – i forbindelse med De Olympiske Lege i 165 efter Kr.

⁹¹ Ordene om *Ambition* er fra epistel 424 (om dødsfrygt), ordene om Arria *Grimace* fra *Moralske Tanker II 1*. Om martyrer, helte og helgener se også epistlerne 302 (med en definition af Helt) og 470.

⁹² Jf. Plinius i epistel 3.16.1 og 3.16.13: *alia clariora, alia maiora*. Plinius kan, med hendes barnebarn som kilde, berette ting om Arria, som ikke er så kendte som ”Paete, non dolet”, men faktisk udtryk for endnu mere storsind og mod.

⁹³ Epistel 470 bygger på Albrecht von Haller; men Holberg gør dennes budskab til sit ved sine grundige indledningsord om ”ikke personen, men sagen”.

Studenstrups digter – i det illustre kompagni af *praisers of folly*, lovprisere af fjolleri⁹⁴. Deres lovprisning er ironisk; men deri ligger ikke, at de i grunden vil prise fjolleriets modsætning, visdommen. Så én-til-én-oversættelig er ironi ikke. Ironi ”cuts more than one way”. Deri består dens rigdom, når den ér rig; i denne delvise uudgrundelighed ligger en stor del af ironiske udsagns virkelige budskab. Dårskabens og fjolleriets lovprisere *mener*, at illusionsløst klarsyn truer menneskers lykke i livet.

En bekymret teologiprofessor ved Louvain Universitet, Martin van Dorp, skrev i 1514 til Erasmus, at han nu efter denne lovprisning af *morla* forhåbentlig snarest ville rette op på sagerne ved at udgive en lovprisning af visdommen. Erasmus sendte Dorp et høfligt svar om, hvordan man netop kan lancere et opbyggeligt budskab, i dette tilfælde altså en lovprisning af visdommen, ”ad den modsatrettede vej”, *viâ diversâ*.⁹⁵ Men til sin ven og medsamsvorne Thomas More skrev han nogle latinske ord af denne mening⁹⁶:

Dorp må jo have spist søm! Men der ser man, hvad teologi gør ved et menneske.

I dette afsnit har jeg søgt at se narrenes skæbne i nogle af Holbergs komedier i lyset af den lovprisning af tåbelighedens dybe menneskelighed, som Holberg så veloplagt fremstiller i tekst efter tekst uden for sin dramatik⁹⁷. Hvis denne sammenstilling holder stik, vidner den om, at Holbergs værk har enhed.

D: Vismanden Holberg

Ludvig Holberg, en af de største oplysningsskribenter

I mit arbejde med Holberg er jeg nået frem til det resultat, at han er mere af en polemiker, rebel og befrier og dermed **mere af en oplysningsfilosof, end hans førende fortolker i vor tid – F. J. Billeskov Jansen (1907-2002) – på nogen måde vil lade ham være**⁹⁸. Ludvig Holberg hører til hos *les philosophes*, altså oplysningstænkere i Frankrig, England, Holland, Tyskland, Italien og Nordamerika; på centrale punkter er han endda mere avanceret og mere demokratisk end de (herom om lidt).

⁹⁴ Se Walter Kaiser 1963.

⁹⁵ Ved sådanne bestemmelser søgte de retoriske håndbøger at bestemme ironien udtømmende. Lausberg 1973: § 582.

⁹⁶ Se Leonard F. Dean i *Twentieth Century Interpretations...* s. 40f.

⁹⁷ Se afsnittet ”Theatrum Mundi”.

⁹⁸ Det syn på Holberg, at han var en målbevidst moderne tænker og kunstner, ligger milevidt fra det billeskovske, ifølge hvilket han var en *skribent* uden kerne. Mange øser af Billeskovs vidunderligt righoldige kommentarer (dem kommer ingen interesseret udenom) uden måske helt at gøre sig klart, hvilket totalsyn på Holberg der præger, ja, farver dem. Herom siden.

Med sin metode: de kritiske, anti-pedantiske paradokser, med sin indfaldsrige, frit løbende prosastil, med sine listigt opbyggede provokationer⁹⁹, med sine krav om tolerance og trykkefrihed og sin antiautoritære individualisme¹⁰⁰, med sin satire over overtro, med sit syn på uundværligheden af stærke følelser, med sine afmytologiserede ideer om sygdomme og deres kilde, med sin filosofiske og psykologiske tilgang til historien, med alt dette indgår historikeren, biografiskriveren, selvbiografen og essayisten Holberg i disse tænkeres, altså oplysernes, friske familie. Det gør han også ved sine komediers blik-fra-neden, ved deres humor og demokratisme¹⁰¹. De 32 komedier og romanen, den vidt og bredt oversatte *Niels Klim*¹⁰², skal med her; for tænkning og digtning trækker i samme retning hos Holberg og forklarer hinanden i højere grad, end man plejer at mene¹⁰³.

Hvis vi med Peter Gay og andre sætter Oplysningens blomstringstid til: 1720'erne til 1780'erne, står Holberg, hvis værk om menneskets naturgivne rettigheder, altså *Introduction til Natur- og Folkeretten*, udkom allerede i 1716, som europæisk foregangsmand.

Men: at være oplysningsfilosof er ikke uden videre at være rationalist og optimist. Det ser vi hos Voltaire, berømtest i hans roman *Candide eller Optimismen* (1759), som er et opgør med påstanden om, at "alt hvad der er, er godt", *whatever is, is right* (Alexander Pope). Men Voltaire forblev overbevist om, at det ondes problem overstiger menneskets fatteevne¹⁰⁴. Lignende skepsis ved vor tankes magt udtales af Holberg, en anden rystet satiriker¹⁰⁵. *Det* forener Holberg, Voltaire og en række andre *philosophes*: at de er satirikere, hvis opgave det så decideret ikke er at se harmoni ind i mennesket og suverænitet ind i dets tanke. For satirikerens blik er mennesket et menageri, og dets natur er kun i højt begrænset omfang smedelig, *malleable*, for fremskridtets hammer. Syndefald, arvesynd og arveskyld, sådanne gammeltestamentlige ideer ville oplysningsfilosofferne ikke vide af. Men deraf følger ikke, at de var (rene) optimister på menneskenaturens vegne. Diderot udbrød¹⁰⁶:

Menneskehjertet er snart en helligdom, snart en kloak.

Holbergs forfatterskab er da også én stor undersøgelse af menneskets truede og trængte fornuft. Jeg vil kalde Holberg en fornuftkritisk fornuftsbruger. Ikke en glad reformtro, men en vital pessimisme er nerven i Holberg.

⁹⁹ Ét eksempel: epistel 467 om La Mettrie, analyseret s. xxx i "Antikken for Holberg II".

¹⁰⁰ Se afsnittet "At ransage", afsnittet "Pro et contra", s. xxxx i "Komik på hele verdens plan" og s. xxxx i sidste afsnit.

¹⁰¹ Se "Der er poesi, der er humor i narren" s. xx, om lighedsånden s. xx og s. xx og om den satiriske demokratisme s. xxxx.

¹⁰² Watt 1957 er (var?) standardværket om romangenren som vehikel for Oplysningens ideer. Defoes *Robinson Crusoe* udkom i 1719.

¹⁰³ Se afsnittet "Enheden i Holbergs værk".

¹⁰⁴ Vereker 1967: kap. 4. Men, siger Vereker, Voltaire ville sætte en moralsk, sekulær optimisme i stedet for den tabte metafysiske. Se også Brandes *Voltaire* I 208-210, II 232f. (efter jordskælvet i Lissabon, november 1755, "efterhånden et ret bittert sortsyn"). Brandes siger meget lidt om Holberg i Voltaire-værket.

¹⁰⁵ Se bl.a. slutningen af afsnittet "Antikken for Holberg II".

¹⁰⁶ Gay 1969: 169f. Se hele Gays kapitel 4: "The Science of Man".

Og nu følelserne... At følelserne, affekterne, lidenskaberne ikke kun er destruktive, men kan kanaliseres ud til konstruktiv nytte, er en pointe for mange oplysningsfilosoffer, bl.a. Diderot og Rousseau¹⁰⁷ – og en kæmpe pointe hos Holberg. Hvor stærk er sjælen, hvor kraftig er den rene, målrettede natur i os? Holberg har sine forbehold, så den materialistiske psykologi, der ikke fordømmer, men anerkender kropslighed og lystføgende passion, er på vej indover fra hans tankes udkant. En sådan materialistisk psykologi findes både hos antikke og hos 1600-1700-tals forfattere.

På den anden side: Uden den sylespidse fornuft ville Holberg ikke være sig selv. Det er med fornuften – altså med ræson og ræsonnement – han kan afvise den vidt udbredte, ja, nærmest eneherkende, ”fromme” udlægning af Københavns brand i 1728 som Guds straf. Hvis det virkelig var Guds straf, mon så kirker, hospitaler og skoler ville være brændt, samtidig med at en stribe af Venus’ bordeller, ”adskillige Véneris Vaaninger langs Volden”, blev skånet? På samme måde med kvægpesten: Hellere end at snakke om Guds straf og belønning skulle man henføre pesten til ”naturlige Aarsager”. Og tro endelig ikke på den gudelige snak om, at et menneskes depression skyldes, at Helligånden har trukket sig tilbage fra den pågældende¹⁰⁸.

Den menneskelige religiøsitet trænger til at renses, vil deisten/naturalisten betone. Gud er ingen bussemand, siger Holberg med deistisk humor. Vi kan lære af den måde, hvorpå Jesus og hans hellige disciple levede¹⁰⁹;

ti man seer dem ikke at have søgt skove og udørkener, og skyet andre mennisker som smitsomme Sygdomme, men tvertimod at de haver været ydmyge, takkelige [hyggelige] og omgiængelige, og søgt fornemmeligen [først og sidst] at indprente os kierlighed till Gud, at elske og ære ham som en Fader, og ikke at frygte for ham som en Busemand.

Peter Gay karakteriserer Oplysningen med vendingen *recovery of nerve*, og denne ”genrejsning af gåpåmodet” manifesterede sig blandt andet derved, at man nu efterhånden afviste at få pest og lignende katastrofer udlagt som Guds straf. Herom handler første kapitel i Gays bind II *The Science of Freedom*.

Men denne *nerve*, altså epokens gåpåmod, var ikke ubegrænset robust. Vel kan man hos stort set alle oplyste skribenter i 1700-tallet finde den overbevisning udtalt, at verden aldrig har været mere oplyst end nu¹¹⁰. De progressive var progressionister, troede altså,

¹⁰⁷ Porter 2001: 17. Gay 1969: 187ff.: ”The Revolt against Rationalism”.

¹⁰⁸ Om pesten og depressionen se henholdsvis epistel 83 og *Moralske Tanker* III 6.

¹⁰⁹ ”Betænkning om conventicler” (1733), SS IX 4. Disse 3-4 sider om konventiklerne, som efter 1730 kom til at brænde ham i hånden, og som historikeren Holberg selv kalder en ”philosophisk betænkning” (se Billeskov 1964: 325) kan med fordel læses sammen med den advarsel mod misantropisk religiøsitet, som behandles i afsnittet ”Holbergs arsenal. Holbergs teologi”. Retskrivningen i citatet (de fleste substantiver skrevet med lille) er for en gangs skyld tæt på, eller lig med, Holbergs egen.

¹¹⁰ Holberg i *Dannemarks og Norges Beskrivelse*, SS V 208: ”Man seer at udi disse sidste tider (nu verden er meere oplyst end den nogen tid har været) at udi adskillige lande saadan absolut envolds regering er bleven indført.”

at verden gik frem. Og hvis de ikke troede det, så *håbede* de det i det mindste og følte sig forpligtet til udadtil at forkynde deres håb som tro.

Hvad angik kunst og litteratur, var man langt fra sikker i sin sag; og *det* betød uhyre meget for oplyserne, som så det æstetiske i sammenhæng med det etiske og det samfundsmæssige. Med hensyn til litteratur og kunst var der udbredt enighed om det syn på historien, at der har været fire tinder, nemlig Grækenland, Rom, Renæssancen og Solkongens æra (1643-1715). Heri lå det nedslående, at der nu, et stykke inde i 1700-tallet, herskede kulturel tilbagegang. Sådant oplevede både Holberg og Voltaire deres samtid; hos den sidste er det et overskyggende tema¹¹¹. Oplysningen har jo heller ikke sin egen stil eller sin særlige æstetik¹¹². Fx byggede Frederik den Store slotte først i ren Rokoko, så i italiensk Nyklassicisme, så i engelsk Palladianisme. Afveksling må der till

Vedrørende Holbergs bånd til Oplysningen vil jeg melde endnu klarere ud:

Man siger: Vel var Holberg da progressiv på mange punkter; men han var jo tilhænger af enevælden. Og man glemmer at nævne, at det *var* oplysningstænkerne, af hvem kun få var republikanere eller demokrater¹¹³. Voltaire flirtede med Frederik den Store af Prøjsen, Diderot med Katharina den Store af Rusland¹¹⁴. Holberg har aldrig smigret nogen monark så underdanigt, som Voltaire gjorde i de tre år, han var Ludvig XV's historiograf, *historiographe du Roi* (fra 1745¹¹⁵).

Man siger: Vel var Holberg da på mange måder kritisk; men han var jo forsigtig, han stregede over, han "hviskede". Og man glemmer at nævne, at sådan var vilkåret for alle oplysningstænkerne. Voltaires manøvrer med at fornægte og tilbagekalde værker er velbeskrevne. Anonyme eller pseudonyme udgivelser florerede. Tvangsforanstaltninger og frygt farvede den måde, hvorpå forfatterne valgte at fremlægge nogle af deres ideer¹¹⁶. Allerede Pierre Bayle havde pustet censuren om næsen; og i Frankrig sagde censor STOP, men ikke i De Lave Lande. Censuren hvilede tungt over langt de fleste af datidens stater (som over de fleste af nutidens). I stedet for at foragte forsigtigheden skulle vi tage at *nyde* den snedighed, hvormed kammerat Holberg får anbragt farlig kontrabande i fromt udseende tekster (tag fx epistler som 364 og 467). Og skal det ikke med, at Holberg højt og tydeligt og aldeles ikke hviskende gik til angreb på censuren? Den alment kulturelle censur angreb han som fordummende, den religiøse censur som ukristelig.

¹¹¹ Vyverberg 1958: 184. Se s. xxxx i sidste afsnit.

¹¹² Dette udfoldes af Gay 1969: 216ff.

¹¹³ For Rousseau, som beundrede Platon, var idealet en lille, fattig, hårdfør republik à la Antikkens Sparta. – Condorcet (1743-1794), "den sidste oplysningsfilosof", var demokrat.

¹¹⁴ Dog, Diderots holdning til monarki bølgede; se Brumfitt i *Philosophers of the Enlightenment* ss. 176-179. Diderot var ligesom Willy Sørensen en beundrende Seneca-forsker og sammenlignede sit eget forhold til Katharina med Senecas til Nero...

¹¹⁵ Se partier af Voltaires værk *Précis du Siècle de Louis XV*.

¹¹⁶ Jacques Proust (værker fra 1960'erne) og senere forskere har vist dette med fokus på forholdene omkring offentliggørelsen af Diderot og D'Alemberts *Encyclopédie* (1751-1772).

Man siger: Vel har Holberg mange storslåede indlæg om religiøs tolerance; men det er da bornert af ham igen og igen at hævde, at religion er nødvendig for et samfunds beståen, og at en stat af ateister altså er dømt til moralsk og derefter politisk kollaps¹¹⁷. Og man glemmer at nævne, at samme syn på ateister i en stat anlægges i den religiøse tolerances grundskrift: John Lockes *Letter Concerning Toleration* (1689)¹¹⁸. Man anfører heller ikke, at selve Voltaire, præsternes svøbe, mente, at det er ubetinget nødvendigt, at en mands tjenerne – og kone – er fromme. Frygter tjenerne Guds straf, vil de hugge mindre af sølvtøjet. Frygter konen Gud, vil hun sætte sin mand færre horn i panden. Det er det, Voltaire mente med de bekendte ord om, at hvis Gud ikke eksisterede, måtte man opfinde ham¹¹⁹. Historikeren Gibbon, for hvem al religion var en tvivlsom ting, mente, at et samfund for at bestå må have en borgerreligion (*civic religion*) som den i Antikkens Rom: Roms almue betragtede statens religion som sand, eliten så den som falsk, herskerne som nyttig – nyttig til at indgive folket patriotisme og korpsånd. Gibbon så ned på Koranen, men anså islam for at være en langt mere effektivt bindende borgerreligion end kristendommen¹²⁰.

Hvad angår forholdet til bondestanden, var Holberg langt foran de berømte oplysere, og med hensyn til kvindernes ligeberettigelse var han ikke blot langt, men uhyre langt foran dem. Voltaire og ligesindede fremstillede bønder som værende omtrent på niveau med bæsterne på marken. Og den gennemførte ligestilling af kvinder med mænd var ikke noget, *les philosophes* engagerede sig i¹²¹. Holbergs holdning til kvindens kulturelle, økonomiske, sociale og politiske stilling fortjener, som Georg Brandes skrev, ”hensynsløs Beundring”. Holberg har, ”fordi hans Væsen var en genial Forstand, forudset og forfægtet den største og skjæbnesvangreste sociale Revolution, som den fjerne Fremtid bar i sit Skjød.”¹²²

Et koncentrat af denne sociale revolution har digterfilosoffen Holberg leveret med denne på én gang komiske og rent principielle ordveksling mellem to tjenende ånder (*Jean de France* II 3):

ESPEN: Veedst du da, hvad det er: *Mulier táceat in Ecclésia*¹²³?

MARTHE: Nej, jeg veed det ikke.

ESPEN: Paa Dansk lægger man det saaledes ud: at saadan Soe, som du est, maa tage vare paa din Rok og Teen, og ikke tænke til at bemænge dig i Sager, som Naturen har skabt mig og andre Mands- Personer til.

¹¹⁷ I sin kommentar til epistel 477 samler Billeskov Jansen de relevante henvisninger. Det er Bayle, Holberg diskuterer med.

¹¹⁸ Israel 2000: 104.

¹¹⁹ Jf. Gay 1969: 522-528 (”social religion”, ”social lie”, inspireret af Tacitus *Annales* 1.29).

¹²⁰ Porter 1988: kapitel 5 ”Religion”. – Om ideen *expedit esse deos*, ”det er formålstjenligt, at der er guder”, se min bog *Vejne til Rom* s. 279.

¹²¹ Porter 2001: 24, 27, 45f. Se nedenfor s. xxx og s. xxxx. – Pierre Bayles syn på kvinder var åbenbart ganske konventionelt (Pedersen 2006: 30f., 69).

¹²² Brandes 1884: 214f.

¹²³ ”En kvinde skal tie i forsamlingen.” Den latinske version af Paulus’ græske ord i *Første Brev til Menigheden i Korinth* 14.34.

MARTHE: Du skalt ikke sige, Espen! Den Tid tør komme, at man seer meere paa Hoveder end paa Kiøn, meer paa Dygtighed end paa Navne. Naar begge vores Forstand bliver saa lagt i Vejeskaal, og jeg bliver beskikket til at være Herreds-Foged, saa kand du ikke blive højere end en Æble-Kiælling.

Holbergs revolutionære syn på kvinden er som sagt sensationelt. Men tro ikke, at det er antegnet i de internationale værker om Oplysningen og dens avantgarde. For verden er han ikke til.

Satirisk filosofi. Filosofisk satire. Ironi

Holberg er hvas humanist, han forener det satiriske og det filosoferende; denne fusion er hans metode: *Satyricus & Philosophus*. Længere henne i bogen her beskrives denne metode, dens lange historie og dens mange forgreninger. Villy Sørensen, det nyere Danmarks opdrager, *the educator of his age*, bekender sig ofte til metoden, bl.a. i disse ord¹²⁴:

Jeg har gerne villet drage noget frem af fortiden, netop den tradition med Seneca og Erasmus af Rotterdam – som Holberg og Brandes jo også hører med til, og som jeg også selv gerne vil være i.

Sin essaysamling *Uden mål – og med* (1973) gav Sørensen da også den holbergske undertitel *Moralske tanker*. I Villy Sørensens bøger gnistrer der ironi, som hos alle satiriske filosoffer. De prædiker ikke med patos, de problematiserer med ironi; deres udsagn har dobbelt bund. Når man er ironiker, leger man høfligt, hjerteligt eller ligefrem kærligt med tåbeligheden; hør blot Holberg i dette stykke fra epistel 238:

Min Herre skriver, at han Dagen før sin Hiemrejse med sin Frue en Gang var paa den Danske Comoedie, hvorudi han selv fandt stor Behag, men at hans Frue havde befundet sig ilde derefter, saasom hun havde hørt adskillige modbydelige Expressioner, som 'Canaille', 'Jomfrudom' og deslige. – Det gjør mig hierteligen ondt, at deslige Ting have haft hos den gode Frue saadan Virkning. Jeg ønsker hende en god Bedring, og raader, at, saasom hun er af den Delicatesse, at hun ikke kommer der oftere: thi Sundheden er et Menneskes største Klenodie.

Med en elskelig håndsækning lokker han den stive, snerpede, forstokkede på glatis. Det er dårskab, ironien ondulerer, ikke ondskab. Et af Vestens dybeste ironiværker – kald det gerne det dybeste – er Erasmus af Rotterdams *Fjolleriets Ros*, dvs. Fjolleriets Ros af Fjolleriet, altså af sig selv. Her er den overordnede modsætning netop ikke godt mod ondt, men viist mod fjollet. Det, der er ondt og syndigt for andre, er for gudinden

¹²⁴ Villy Sørensen 2002: 72. Mere end én gang betoner Villy Sørensen (1929-2001) dér i bogen det satiriske, det ordspillende og det humoristiske ved sine værker.

Fjoller¹²⁵ (og det er hende, der fører ordet i Erasmus' skrift) fjollet, altså vand på hendes mølle: Det er klogt at anse sig selv for fjollet, fjollet at anse sig selv for klog¹²⁶.

Ironi er, med al sin indlevelse, uhyre ydmyg over for det ophøjede (fx et udsagn som det i Holbergs epistel: ”thi Sundheden er et Menneskes største Klenodie”) – så ydmyg, at ironikeren i parodien, denne ironiske centralprocedure, allerhelst bare gør sig til et ekko af det noble tragiske forlæg og repeterer dets store ord med så få ændringer som overhovedet muligt. **Ironi er pseudo-kooperation, ja, pseudo-identifikation, men pseudo-momentet skal være så elegant skjult i underdanigt samarbejde, at den ironiserende ikke kan hænges op på sin fjendtlighed!** Med Kierkegaard¹²⁷:

Loven for den drillende Ironie er ganske simpelt den, at Ironikerens Underfundighed bestandigt forhindrer Samtalen i at være en Samtale, skjøndt den i alle Maader seer ud som en Samtale, maaskee endog en hjertelig Samtale.

Det er typisk for den ironiske tørhed, at den, som fjende af frasen, er ven af det træffende ord. Ironi er ordfast¹²⁸:

Da kynikeren Diogenes engang kom ind i en møgbeskidt badeanstalt, spurgte han: ”Folk, der vasker sig her, hvor vasker de sig?”

Ekko i tale er karakteristisk for ironien; spejling i handling ligeså:

Da nogle gæster ved et middagsselskab engang kastede kødben hen til Diogenes **som til en hund**, svarede han igen ved at pisse på dem **som en hund**.

Han samarbejder, pseudosamarbejder, han spejler, han troldspejler: Den camoufleret aggressive gestus besvares af den hundske (kyniske) filosof med en åbenlyst aggressiv gestus. Men han gør ikke andet end det, de har gjort; han følger deres anvisning. Så Diogenes tisser retfærdigt, ja, faktisk elegant; og han får latteren på sin side. **Selv når satirikeren (og på dette afgørende punkt er vilkåret det samme for humoristen) faktisk ser ren ondskab for sig, så pålægger den komiske vision ham at behandle den som dårskab, hvad der her vil sige: mangel på intelligent, konsekvent, effektiv virkelighedskompetence. Dette pålægger visionen ham; her har vi komikerens afkald. Så overfladisk skal komikken være; det er dens patos.** Se blot:

I *Sammenlignede Helte-Historier* har Holberg et dobbeltportræt af de to indianerherskere Montezuma (azteker) og Atapaliba (inka). Emnet er fra første færd spaniernes adkomst

¹²⁵ Græsk Moria, latin Stultitia, som Erasmus selv siger (kapitel 4). Villy Sørensen oversatte titlen ved ”Tåbelighedens Lovprisning”, Vilh. Andersen snart ved ”Daarskabens Pris” [Daarskab forstås ikke af unge nu, Pris misforstås], snart ved ”Dumhedens Pris” [Dumhed er forkert].

¹²⁶ Se s. 22-29 i Villy Sørensens indledning til Erasmus' skrift.

¹²⁷ Søren Kierkegaard **10.222**.

¹²⁸ De to følgende Diogenes-aneddoter stammer fra Diogenes Laertios 6.47 og 6.46.

til at ødelægge disse kongers riger. Holberg siger: Ganske vist retfærdiggør spanske teologer og jurister Spaniens fremfærd med, at indianerne hengav sig til noget så barbarisk som menneskeofringer. Men stil engang disse apologeter følgende naive spørgsmål: Er det da kun de rige indianere, der ofrer mennesker? For det er jo kun de rige, I bekriger!

Inkahøvdingen Atapaliba lod sig døbe af den spanske biskop lige før sin død. Til denne sejr for fromheden noterer Holberg, *Historicus & Satyricus*:

Det er troeligt, at saadan Daab havde ikke meget at betyde, og de Spanske Scribentere burte skiemme sig ved at anføre saadant som en Merite, uden at de ville sige [= medmindre de da vil sige], at det puure Vand kunde gjøre ham salig alleene. Hvis hans Salighed havde lagt dem paa Hiertet, burte de have ladet ham leve for at underviise ham i den Christelige Troe, skjønt det havde blevet vanskeligt at bringe denne Monarch til at antage **udi Hiertet** en Religion, som læredes af de Folk, der **udi Gierningen** lode see, at de selv havde ingen anden Gud end uretfærdig Mammon, for hvis Skyld de røvede, plyndrede, myrdede uskyldige Mennesker, gjorde store og florisante Riger til Udørkener, exterminerende [judslettende] 9 Deelee af Indbyggerne for des sikrere at kunne holde den 10de Deel udi bestandig Slaverie. At øve saadanne Gierninger og tilligemed at ville overtale andre til at antage sin Troe rimer sig ikke vel sammen.

De Spanske Prædikener havde derfor saa slette Virkninger hos mange Indianer, at, naar de hørte tale om Himmerig, spurte de, om der ogsaa komme Spanier; thi hvis saa var, **forlangede de ikke at have Deel udi den Boelig.**

Satiren i sidste afsnit glemmes ikke let. De allersidste 9 ord viser, at Holbergs indianere mestrer den hjertelige, sødt høflige ironi; især er ”forlangede” og ”den Boelig” (om Himmerig) jo mesterlige. Myrde kan de spanske, men missionere med held kan de netop derfor ikke. Satirikeren lader os se, hvor ineffektive og inkompetente de mægtige er, og hvor mægtige de magtesløse.

Dåbens blotte sakramente, ”det puure Vand”, siger ikke Holberg meget¹²⁹; der måtte i givet fald undervisning, samtale og moralske tanker til. Men det snød de inkaernes kong Atapaliba for, og tog så livet af ham. –

Efter at jeg havde anmeldt Villy Sørensens Seneca-værk (*Information* 24.-25.april 1976), korresponderede vi lidt. Villy Sørensen udtrykte glæde over, at vi filologer tog venligere imod hans ”indtrængen på vore enemærker”, end han forud havde oplevet filosoferne gøre i forbindelse med bøgerne om Nietzsche og Schopenhauer. Han betonedede, at det var stoikeren Senecas syn på naturen, der havde motiveret ham til at fordybe sig i hans omfattende værk, både de filosofiske essays og tragedierne. Stoikeren så jo, trods al sin indsigt i menneskers blodige svigt, lysere på menneskenaturen, end kristendommen gør.

¹²⁹ Over for både dåbens og nadverens sakramente var Holberg ret reserveret. Se Selmer 1914: 169f.

”Frihed! Lighed! Broderskab!” lød det under Den Franske Revolution. Hvad byggede de revolutionære ideologer dette krav på? På overbevisningen om, at der er nedlagt kim til det universelle broderskab – *societas generis humani*, menneskeslægtens fællesskab – i vor fælles natur. Det havde de, ligesom også Holberg, lært af de ny-stoiske forkyndere af natur- og menneskeret, ikke mindst den af Holberg så højt værdsatte Hugo Grotius, som igen havde lært det af stoikerne, ikke mindst Seneca, humanisten ved Neros hof.

Naturen er for en stoiker på én gang den menneskelige og den ikke-menneskelige natur (kosmos); i hele universet hersker der samføling (*sympátheia*, samliden, sympati). Herom skriver Seneca¹³⁰:

Dette verdensalt, som du ser, og i hvilket guddommeligt og menneskeligt sammen er sluttet inde, er ét. Vi er lemmer på en stor krop¹³¹.

Naturen har sat os i verden som beslægtede, idet den fødte os fra det samme og til det samme; dén har indgivet os gensidig kærlighed og gjort os til samfundsvæsener. Naturen har sammenstillet rimelighed og retfærdighed¹³²; efter déns bestemmelse er det ulykkeligere at volde skade end at lide skade¹³³; på déns befaling skal hænder være rede for dem, der har hjælp behov.

Dette vers skal vi bære i hjerte og på læbe:

”Jeg er et menneske, intet menneskeligt anser jeg for at være fremmed for mig.”¹³⁴

Lad os have alt i fællesskab; til fællesskab er vi født¹³⁵. Vi menneskers samfund har en slående lighed med en sten-hvælving: Den ville styrte sammen, hvis stenene ikke stod hinanden i vejen, og det er *det*, der holder den oppe.

Noget vil altså ikke have, at hvælvingen styrter sammen. Dette *Noget* er Omsorgen, Forsynet – de to mulige oversættelser af det latinske *Providentia*¹³⁶.

Holbergs første hovedværk er som sagt *Introduction til Natur- og Folkeretten*. Første dels kapitel 6 – som bærer overskriften ”Om den naturlige Lighed imellem alle Mennesker” – handler om den frihed, lighed og broderskab, som oprindeligt herskede i den naturlige tilstand, fra hvilken vi siden er faldet (”faldet” er Holbergs ord). Holberg skriver, at der ligger værdighed i selve det ord menneske, og at den kraftigste indvending, man kan anføre mod dem, der foragter andre, er disse ord¹³⁷:

Jeg er et Menneske ligesaa vel som Du.

¹³⁰ Seneca epistel 95.52-53, oversat af mig. Se Max Mühl 1928: 84ff. Mühl skriver bl.a. (her oversat): ”Ideen om de universelle menneskerettigheder vandt netop ved Senecas lære større og større styrke og blev til en kulturel magt.”

¹³¹ Vi er kosmopolitter. Dette græske ord, *kosmo-polites*, betyder kosmos-borger, borger i staten under stjernerne.

¹³² Naturet: Naturen har sammen-sat rimelighed/billighed (*aequum*) og ret (*justum*). Billigheden tager – da undertiden ”den højeste ret er den højeste uret” – individuelle hensyn og lader i bestemte tilfælde nåde gå for ret.

¹³³ Sokrates’ maksime.

¹³⁴ Terents’ komedie *Sehplageren* 77: *homo sum, humani nil a me alienum puto*. Otto Steen Due (1985) oversætter: ”Som menneske er jeg forpligtet i alle menneskers sag.”

¹³⁵ Kommunisme, urkommunisme som i den tabte Guldalder.

¹³⁶ *Providentia* (af *providere* med dativ: at drage omsorg for) er en gengivelse af de græske filosofers *Prónoia*.

¹³⁷ Plautus *Asinaria* 490: *Tam ego homo sum quam tu*.

Og han citerer Seneca for den lære, at ingen er født fri eller født slave. Det er ikke naturen, der har gjort nogle til slaver, det er de ydre forhold (*fortuna*).

I kapitlet ”Om Ægteskab” skriver Holberg efter Thomasius¹³⁸:

Nu følger at eftersee, hvoraf Manden haver bekommet Herredømme over sin Hustru, og hvor vidt det strekker sig. Saadan Herredømme kommer alleene af Guds Indstiftelse: *Gen. [Første Mosebog] 3.16*, hvor Qvinden udtrykkelig befales at være sin Mand underdanig, og at Hustruen haver frivilligen undergivet sin Villie Mandens Villie, hvorudover [af hvilken grund] de fare meget vildt, som paastaa, at saadant Herredømme kommer af Naturen [...].

Jøderne

Med en kombination af human lighedstænkning og økonomisk nyttetænkning, altså med en forening af visdom og klogskab, skriver Holberg i anden udgave af *Introduction til Natur- og Folkeretten* følgende om jøderne¹³⁹:

Der disputeres meget, om en Regent gjør vel eller ilde at tillade Jøder at boe i sit Land. De blant Geistlige, som ere derimod, holde for [mener], at det er syndigt at give Christendommens afsagde [erklærede, svorne] Fiender Borgerskab udi Christelige Stæder; Verdslige derimod ansee dem som skadelige Borgere, der ved Aager og Underfundighed gjøre et Land Skade.

Man kand dog svare de første, at **hvis alle Potentater negtede dem at boe i deres Land, maatte nogle Million Mennesker enten omkommes, hvilket strider imod Christi Lærdom, eller de kunde drives til Desperation og yppe de Ting, som de ellers ikke tænkte paa.** Hvad de Verdsliges Domme er angaaende, da, endskiøndt de synes meer grundige [velbegrandede], saa flyder dog samme Uleylighed [vanskelighed] deraf.

Derforuden kand man sige, at Jøder paa mange Steder ere nyttige, saa at de Lande, hvor Handel flourer, gierne tilstæde dem Boepæl. Udi Christian den Femtes Lov forbydes Jøder, under 1000 Rigsdalers Straf, at begive sig hid i Landet. Men efter en Forordning af den 30. Junii 1684 blev det Forbud ophæved.

De gejstliges begrundelser afviser han fuldkommen og aldeles. Mange savner begejstring hos Holberg; men overse ikke, at hans snusfornuft i sammenhænge som denne kan nå det sublime. Jeg tænker især på de udhævede ord. Perspektivet i dette radikale tankeeksperiment er internationalt (hvis alle magthavere...), og hans argument er på én gang moralsk (udryddelse ville være ukristelig) og praktisk politisk (forsøg på udryddelse ville gøre de nu rolige jøder til desperate, farlige revolutionære). Derfor tolerance!

Oplysningens tænkere var i almindelighed anti-jødisk indstillet¹⁴⁰; blandt undtagelserne er Montesquieu og Lessing samt Holberg. Montesquieu og Lessing afveg også fra

¹³⁸ SS I 628.

¹³⁹ SS XVIII 93.

¹⁴⁰ Se s. xxxx i ”Enheden”.

majoriteten af *philosophes*, derved at de tildelte kristendommen en privilegeret plads blandt religionerne, fortrinsvis på grund af den kristne religions historiske betydning¹⁴¹.

Det afsluttende kapitel i Holbergs *Jødiske Historie* (1742) behandler, og afviser, de grove anklager, der i tidens løb har været rettet mod jødefolket, ”denne forunderlige Nation”. En humant sindet nøglepassage herfra skal blive mit foredrags sidste ord i aften.

Men der er også en streng af religiøs patos i Holbergs forhold til jøderne og alle de monumentale skæbner i *Det Gamle Testamente*. I forbindelse med *dette* folk tror Holberg på mirakler (overgangen over Det Røde Hav!), og er dermed længere fra deismen end nogen sinde ellers. –

Det skete ikke i Holbergs tid, men det skete: at den anti-hierarkiske naturretslære om *frihed*, lighed og broderskab udløste (bedre sagt: bidrog afgørende til at udløse) revolutioner. Verden fik Den Amerikanske Uafhængighedserklæring (1776), Den Franske Erklæring om Menneske- og Borgerrettigheder (1789, 1793) og endelig FN’s Verdenserklæring om Menneskerettigheder (1948).

Man fremhæver, at der mellem Antikkens stoikere og 1700-tallets oprørere er sket en konkretiserende og individualiserende udvikling fra *menneskeret* til *menneskerettigheder*¹⁴². Stoikerne talte om menneskeretten som de evige bindinger, der ligger i det menneskelige fornuftsvæsens natur: samvittigheden i mig i samklang med stjerneteltet over mig. De revolutionære talte, men sandelig med basis i stoikerne, om de individuelle rettigheder, som enhver kunne hævde over for statsmagten, inklusive retten til oprør. – I FN’s erklæring henvises der ikke udtrykkeligt til naturen som norm¹⁴³; men dokumentets tankegang er naturretlig.

Den 27. september 2012 vedtog et flertal i FN en resolution, som synes at indebære et tilbageslag for de universelle menneskerettigheder, der i årtier har været under pres. Man vedtog resolutionen om ”bedre forståelse af menneskehedens traditionelle værdier”. Da der ikke er foretaget nogen nærmere definition af disse *traditional values of humankind*, vil de i adskillige samfund kunne komme til at omfatte: bryllupper med barnebrud, omskæring af kvinder, ”æresdrab”, henrettelse af homoseksuelle og andet lignende. Hvis

¹⁴¹ Gay 1966: 373.

¹⁴² Om dette og andet se Sten Schaumburg-Müllers bidrag ”Universelle rettigheder – oplysningstidens ret?” i *Oplysningens Verden* (2007: 307-318). – Som nøglefigurer bag denne udvidelse af *ret* til *rettigheder* ses Hugo Grotius og John Locke. Men der er mere samfundsteoretisk og strafferetlig konkretisering allerede i Senecas *Om Mildhed*, end Schaumburg-Müller vist er opmærksom på. Om Senecas skrift se Villy Sørensen 1976: 155-162 (staten er ikke fyrstens, men fyrsten statens) og min *Veje til Rom* 327-331. Min fortolkning bygger især på en afhandling af Manfred Fuhrmann (i tidsskriftet *Gymnasium* 70 [1963] 481-514).

¹⁴³ ”Udtrykkeligt” skriver jeg. For når artikel 1 lyder: “All human beings **are born** [på latin: *nati sum*] free and equal in dignity and rights”, behøver man ikke megen latin for at indse, at der *dog* bygges på *natura*. – Det er noget ganske andet, når der i 1776-erklæringen står: ”We hold these truths to be self-evident, that all men **are created** equal [...]”

de mørkets fyrster, der har orkestreret dette tilbageslag, tror, at deres herredømme til evig tid er garderet mod oprør og revolution, må de tro om. Thi

Nul prince n'a tué son successeur.

Ingen fyrste har dræbt sin efterfølger.

Oplyser Holberg om islam

I passage efter passage har Holberg beskæftiget sig med Muhammed, hans person og hans lære. Nok erkender Holberg, som den utrættelige pro & contra-ræsonnør han er, at megen kristelig propaganda mod Mahomed og *Alcoranen* er løgnagtig; men hans vurdering er ikke desto mindre uden nåde, idet han vedrørende Muhammed opstiller dette enten-eller: Var den mand en bevidst bedrager, eller var han en forvirret og besat sværmer (*Fanaticus*)? Og dog...¹⁴⁴

Dog, saasom der er ingen Religion i Verden saa daarlig, at der jo [= ikke] derudi findes ogsaa noget got, saa findes der besynderlig [= især] 3 Lærdoms Puncter, som ere meget gode, og som Mahomedanerne efterleve med saadan Iver, at de derudi gjøre de Christne tilskamme.

De tre punkter er:

- (1) deres almisser, deres hospitaler, deres karavan-serai'er, som er indstiftet "reisende Folk til Husvalse", generelt: deres aldeles enestående gæstfrihed,
- (2) deres tolerance, "den Religions Frihed, som gives alle andre Secter", og
- (3) deres dybt andægtige bønner; "en Mahomedaner, naar han vil bede, sætter alle verdslige Tanker til Side, og staaer lige som henrykt [= henrykket] udi sin Andagt."

Hvis man kender Holbergs syn på religion og moral (religion *er* moral for ham – moral, rationel ransagning og ydmyg andagt), og hvis man desuden ved, at det for ham er efterlevelsen, altså den godgørende praksis, der tæller, og at han vurderer religiøs tolerance som et af kulturens ædleste goder, så ser man, at det faktisk er **en formidabel anerkendelse** af muslimernes moral og religion, han her udtaler. Har han noget forbehold overhovedet? Det skulle da lige være, at de skal have penge for at være tolerante ("en liden aarlig Skat, efter Mahomedes Anordning").

I ser nok, hvorfor jeg holder på, at denne dobbeltbundede skribent bør læses langsomt.

Religiøs entusiasme og fanatisme¹⁴⁵ betragtede Holberg ikke blot som en stærk, men som den stærkeste faktor i historien. Historiker Holberg var nemlig fængslet af det

¹⁴⁴ *Sammenlignede Helte-Historier* (1739), SS XI 300f. I epistel 434 sammendrager Holberg sit syn på Muhammed. Udviklingen i dette syn skitseres af Billeskov Jansen i kommentaren til epistel 434. – Spørgsmålet "a fanatic or a fraud?" om Muhammed var også Gibbons halvtreds år senere (bind V af *Decline and Fall* kom i 1788); se Porter 1988: 77, 130-132.

¹⁴⁵ Holberg bruger oftest de to begreber ensbetydende, hvad han selv har visse skrupler ved. Se s. xxx i afsnittet "Satirens grønne gift". Om Gibbons med Holbergs sammenlignelige refleksioner over 'superstition', 'enthusiasm' og 'fanaticism' se Porter 1988: 120, 125f., 130, 133f., 156.

dæmoniskes psykologi, som det fremgår af hans afhandling *Om Aarsagen til Roms umaadelige Tilvæxt* (1746). I epistel 84, hvor romernes besindige begejstring og de muslimske saraceners ild sammenlignes, hedder det:

De første 20 Aar efter Mahomed tilveye bragte saa mange store Helte, at intet udi Historien kand lignes derimod. [...]

Thi hvis den Saraceniske Enthusiasmus havde end en Tiid lang raset med samme Kraft, vilde dette Folk, som en vældig Flod, have oversvømmet alle Lande og oprettet det største Herredømme, som nogen Tiid haver været seet paa Jorden.

Men jeg haver viset, at saasom Heeden var saa heftig, kunde den naturligen¹⁴⁶ ikke vare længe.

Med basis i satirikerens og komediedigterens indsigt i personers maniske besathed når historikeren Holberg frem til disse syn og synsmåder.

Men Holberg er ikke ene om disse temaer. Halvtreds år senere finder vi samme optagethed af entusiasme og islam hos en anden oplyser, nemlig Gibbon i *Decline and Fall of the Roman Empire*. Slået af saracenernes fremmarch, skriver Gibbon, at hvis de ikke var blevet standset af Karl Martell i 732, kunne morerne i dag have færdedes på Magdalen College, og

perhaps the interpretation of the Koran would now be taught in the schools of Oxford.

Religionsfjenden Gibbon ("religion and barbarism") havde ligesom Holberg en del godt at sige om islam¹⁴⁷: Dens etik var tolerant, dens dogmatik var enkel, dens præsteskab tilbageholdende. Det samme havde Voltaire. Han ender såmænd nok med at tage til Konstantinopel og lade sig omskære, sagde de vittige om Voltaire¹⁴⁸. Det er da heller ikke svært at se, at universalhistoriker Voltaires kapitler om islam – og desuden om kinesisk og indisk religion – i høj grad fungerer som finter til kristendommen og Den Kristne Kirke. Noget tilsvarende, men mere afdæmpet, ses hos Holberg, når han taler om, at "Mahomedanerne" ved deres gæstfrihed, tolerance og andagt "gøre de Christne tilskamme."

Og så til sidst den humanistiske vismands ord om jøderne:

Voltaire, den berømteste af alle oplysningsfilosoffer, kan kaldes jødefjendsk, det kan Holberg ikke (selv om der findes grov jødehån i nogle af hans komedier). Holberg medgiver, at jøderne ved deres åger kan være ubehagelige både for kristne og muslimer;

¹⁴⁶ Altså: det ligger i den dæmoniske begejstrings natur. Til denne pointe (jo hedere, jo mere kortlivet) vender Holberg bestandig tilbage.

¹⁴⁷ Porter 1988: 129ff.

¹⁴⁸ Brumfitt 1958: 82.

men han føjer straks til, at intet retfærdiggør de ”store og blodige” forfølgelser, som jøderne så ofte har været udsat for. Og han skriver:

Det er troeligt, at, hvis Jøderne vare tracterede [blev behandlet] paa lige Fod med andre Undersaatter, de skulde blive langt billigere [rimeligere] og retfærdigere udi Handel og Vandel; thi Ondskab avles ofte af Oppression, og ingen Tiener, der bliver ilde medhandlet, bær gott Hierte til sin Herre.

Ondskab fremkaldes ofte ved undertrykkelse, siger humanisten. Den lære har ikke tabt sin aktualitet. Kritikerens, humanistens, lysbringerens Holberg glemmes ikke.